

תוקף המסורת על מקום המקדש – להלכה ולמעשה (תגובה למאמרו של הרב עמיחי אליאש בגיליון לז)

מבוא

א. המסורת

ב. הטופוגרפיה ושיעור האמה

1. מהימנות מדידת הגבהים הידועה כיום

2. הטופוגרפיה אינה מאפשרת זיהוי אחר

3. אפשרות קיומה של רחבת שער בסמוך לשער ניקנור

4. גודל האמה – בין הנהגה הלכתית לבירור מציאות עובדתית

ג. הסתמכות על אומדנות בחשש כרת

ד. האם יש מגדולי ישראל שפקקו בזיהוי זה?

ה. גדולי ישראל שקיבלו את הזיהוי

ו. עמדת רבני ירושלים בשנות ה'ת"ר

ז. פשר האיסור והשלכותיו

ח. סיכום

מבוא

"אבן מאסו הבונים – אלו תלמידי חכמים (שבת קיד ע"א) – הייתה לראש פינה". ידידי הרב עמיחי אליאש טוען שלא ניתן לסמוך להלכה על זיהוי אבן השתייה בכיפת הסלע, מכמה טעמים: המסורת על הזיהוי אינה רציפה. הזיהוי גם נסתר מהטופוגרפיה של ההר על פי האמה המקובלת בשיעור הגרא"ח נאה. אלו שהזכירו את הזיהוי לא אמרוהו לעניין הלכה, עכ"פ לעניין היתר הכניסה להר, פרט לתשובת הרדב"ז. כל גדולי ישראל מלבד הרדב"ז פקקו בזיהוי זה, ומאז שהתאפשרה הכניסה להר (בתרט"ז) כל גדולי ירושלים אסרו את הכניסה מחמת הספק בו.

לענ"ד כל דבריו אינם נכונים. זיהוי כיפת הסלע עם מקום המקדש מקובל בעם ישראל ובפוסקים ללא כל פקוק, ורק כמה מחקרים חדשים במאה השנים האחרונות החלו לפקק במסורת המקובלת. הטופוגרפיה של ההר מוכיחה בבירור את הזיהוי ולא מפריכה אותו, ועל פי כללי ההלכה זוהי אומדנא מספקת גם לעניין איסור כרת. אלה מגדולי ירושלים עד שנת תש"ח שהטילו איסור גורף על הכניסה להר לא פקקו כלל בזיהוי זה, ואסרו את הכניסה מטעמים אחרים, התלויים בנסיבות המקום והזמן. טענת הספק הכללי על הזיהוי הועלתה על ידי פוסקים בזמננו מיד לאחר מלחמת ששת הימים, ללא בירור יסודי, ורגליים לדבר שאף היא קשורה לטעמים שהזמן גרמם.

א. המסורת

כפי שכבר כתבתי בגיליון הקודם, זיהויו של הרדב"ז מעניק גושפנקה הלכתית למסורת ארוכת שנים שעל פי המקורות שבידינו היא ידועה לפחות שמונה מאות שנה לפניו.¹ אף ידוע ממקורות חז"ל (כגון הירושלמי בפסחים פ"ז הי"ב) שהיו תנאים ואמוראים שנכנסו להר הבית מאות שנים אחרי החורבן, ומכאן שהייתה להם מסורת היכן מקום המקדש, למרות ההרס הנרחב בשעת חורבנו. ומאחר שידוע שאחרי החורבן הייתה מסורת על מקום המקדש, וגם ידוע לנו על מסורת כזו מלפני לפחות אלף ושלוש מאות שנה, מה פשוט מלחבר את המסורות הללו זו לזו, ולמה לנו לומר שהמסורת נולדה יש מאין? והלא אך טבעי שעל מקום זה, שעליו נאמר "והיו עיני ולבי שם כל הימים" (מלכים-א ט, ג), יהיו גם עיניהם וליבותם של ישראל כל הימים. והרי כל מי שעומד ומתפלל בהר הזיתים, כפי שידוע שעשו יהודים בכל הדורות (גם כאשר נאסרו עליהם המגורים בירושלים), צריך לדעת ובוודאי גם משתוקק לדעת היכן מקום המקדש. כל כך פשוט ומתבקש ולא יתכן אחרת מאשר שאב מסר לבנו וסב לנכדו היכן הוא מרום מראשון מקום מקדשנו, "אם אתן שנת לעיני ועפעפי תנומה עד אמצא מקום לה", משכנות לאביר יעקב" (תהלים קלב). הלא די בכך שפעם בכמה עשרות שנים יבקרו יהודים באזור וימסרו את הידיעה זה לזה: "על גבעה זו עמד בית המקדש, ואבן זו היא אבן השתיה", כדי שתגיע אלינו. לענ"ד זה מושכל ראשון ועמוד ברזל עיקרי בכל סוגיה זו.²

המסורת הידועה כיום על זיהוי המקדש היא מסורת חיה ולא שוחזרה רק על סמך חיטוט בספרים. אין ספק שכך חשב הירושלמי המצוי לפני עשרות ומאות שנים, כפי שהדבר מתבטא גם במאות ספרים ובציורים. מקצתם גם כתבו זאת לעניין הלכה בנושאים שונים, כדלקמן.

אמת היא שאיננו יודעים לשלשל את המסורת איש מפי איש עד ימי בית שני, אך בכך לא ייגרע כוחה. כשאמרה הגמרא (ערכין לב ע"ב): "כל שתעלה לך מסורת בידך מאבותיך שמוקפת חומה מימות יהושע בן נון כל מצוות הללו נוהגות בה" לא דרשה הגמרא שהמסורת תכלול מגילת יוחסין ממי שמע האבא. מובן שאין לקבל מסורת עממית שיש עליה פירכה של ממש. אולם כאשר אין פירכה שכזו, ומדובר במקום שתמיד הייתה בסביבתו נוכחות יהודית כלשהי שאיפשרה את העברת המסורת, וההיגיון מחייב שאכן הועברה כפי

-
1. המקורות בעניין זה ידועים, ראה למשל בספרו של הרב גורן 'הר הבית' פכ"ו ובמאמרו של הרב קורן במעלין בקודש ל עמ' 20-30.
 2. זאת, בניגוד לדברי הרב עמיחי: "אחת אנו יודעים - שהמקום עבר הרס, חורבן ושינויים, ולכן הטוען שאחר מאות שנים של חורבן, שבחלקן לא דרכה רגל יהודי בהר ואולי גם בירושלים כולה - עליו להביא ראיה". הדברים לחלוטין לא נכונים. מעולם לא נאסר על יהודים לעמוד על הר הזיתים ולצפות על מקום המקדש. ממילא, נטל ההוכחה עובר אל מי שטוען שהמקום נשכח.

תוקף המסורת על מקום המקדש - להלכה ולמעשה

שמתבקש במקום החשוב ביותר לעם היהודי, ופוסק הלכה בשיעור קומתו של הרדב"ז ואחרים סמכו עליה הלכה למעשה, זוהי "מסורת" לכל דבר. גם גדולי התורה שפקפקו בה, כגון הרב טוקצ'ינסקי, לא ערערו על העובדה שזוהי המסורת בפי העם, כלשון הרב טוקצ'ינסקי (עיר הקדש והמקדש ח"ד עמ' ז): "המסורה בפי כולנו ובפי עמים אחרים קוראה להסלע הארוכה והגבוהה הנמצא במסגד עומר (כיפת הסלע) בשם אבן השתיה". לא נותר אלא לדון האם יש לה פירכה של ממש שתאלץ אותנו להכחיש את המסורת, אבל אם אין כזו אין לנו כל סיבה שלא לקבלה.

זהו תורף השאלה ביחס למסורות שהגיעו לידינו, ואיננו יודעים בבירור האם מר בריה דרבינא חתום עליהן: האם הן בחזקת נכונות הלכה למעשה עד שיוכח אחרת, או שמא הן בחזקת חשודות ומסופקות עד שיוכחו. דוגמה לכך ראה בפירוש האבן עזרא לויקרא (יד,ד), שכתב בפשטות: "ואין צורך לחפש על האזוב כי הוא ידוע בקבלה", ולא ביאר מהי. אולם בפירושו הארוך לשמות (יב,כב) כתב: "והגאון פירש האזוב בלשון ערבי זעת"ר, ובלשון לעז אוריג'נו, והוא עשב נכבד במיני מטעמים. וזה לא יתכן... ולא ידעתי מהו, רק מדרך הסברה אינו עשב תקיף, כי הוא הפך הארז שהזכיר הפסוק". מסתבר שהקבלה שעליה סמך בשתיקה בפירושו לויקרא היא דעת רס"ג, אלא שבפירושו לשמות פקפק בה (ואכמ"ל בקושייתו), ולכן ייחסה לרס"ג ולא לקבלה. הוי אומר: ידיעות שיש בידינו מהקדמונים הן בחזקת קבלה ומסורת מהימנה (והרמב"ם אכן קיבל אותה להלכה, אע"פ שרס"ג כתב זאת בתרגומו לתורה ולא הלכה למעשה), עד שיוכח אחרת או שתהיה לנו קושיה חזקה על מסורת זו, והמוציא מן המסורת עליו הראיה.

אל יהא קל בעינינו הפקפוק במסורת שהועברה בעם ישראל. אחד מעיקרי האמונה הוא באמיתות התורה שבידינו, ובלשונו של הרמב"ם (הקדמה לפרק חלק, היסוד השמיני): "שנאמין שכל התורה הזו הנמצאת בידינו היום הזה היא התורה שניתנה למשה... וזה שאנו עושים היום צורת הסוכה והלולב והשופר והציצית והתפילים וזולתם היא עצמה הצורה שאמר ה' למשה ואמר לנו". הרמב"ם מדגיש את היסוד שה' אמר למשה, אבל מקופל כאן ממילא יסוד נוסף והוא האמונה בהעברת המסורת בישראל. לא די לו לאדם שיאמין שה' אמר למשה את פירוש המצוות, אלא גם חובתו להאמין בכלל ישראל לדורותיו שהעביר ללא שיבוש את המסורת על זיהוי השופר והאתרוג, שהרי אם בזה מותר לכפור - מה הועילו חכמים בתקנתם לשמירת התורה? יאמר הצדוקי והקראי: נאמנים עלי משה רבנו ויהושע בן נון, אבל איני מאמין שהדורות הבאים אחריהם, כגון גולי בבל, מסרו את דבריהם כדבעי. אמנם הרמב"ם בוחר בדוגמאות הנהוגות למעשה גם בזמן הגלות, וכלשונו בהל' שמיטה ויובל פ"י ה"ו: "שהקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה ובהן ראוי להתלות", ומסורת זיהוי שלא באה יחד עם מעשה שנעשה על פיה אינה עומדת באותה דרגה. מכל מקום, למדנו מכאן עד כמה צריך להיזהר מפקפוק במסורת מקובלת.

הרב עמיחי טוען שהמסורת על מקום המקדש לא יכולה להיות רציפה, מפני ש"תעודה עתיקה שנמצאה בגניזה הקהירית מתארת שהר הבית היה מכוסה אשפה ועומר ציוה לנקותו, ואח"כ בקש מחכמי היהודים להראות לו את אבן השתייה. אך אם ההר היה מכוסה אשפה כיצד שימרו את המסורת על המקום!?" הדברים אינם מדויקים. בתעודה זו נאמר, בתרגום לעברית ('מקורות ומחקרים בתולדות ישראל' מאת שמחה אסף, עמ' 22): "ויבוא כל מוסלם אשר היה בעיר ובישובי השדה ובאו עמהם קבוצה מהיהודים, אז צוה אותם לטאטא מקום המקדש ולנקות אותו [במקור בערבית: "בכנס אלקודס ותנטיפה", ומשמעו: לטאטא, כפי שביאר לי הרב יצחק שילת שליט"א, ואמר שלפי המשמעות המילולית מסתבר שלא מדובר על חפירה ופינוי פסולת רבה³]. ועומר היה מפקח עליהם בכל רגע ובכל פעם שהיה מתגלית (שכבה?) היה שואל (?) את זקני היהודים על הצחרה שהיא אבן השתייה, ואחד מהחכמים ציין לו את גבולות המקום עד שנתגלה, ויצו לבנות חומת המקדש ולבנות כיפה על הצחרה ולצפותה בזהב". לא מדובר על פינוי גל הריסות בכל שטח ההר, עד כדי כך שהרמה לא הייתה ניכרת. אדרבה, משמע שהייתה מסורת ידועה על אבן השתייה ולכן היה חשוב לו לחשוף אותה ולנקותה.⁴

הרב עמיחי מצטט תעודה קדומה נוספת (מסוף המאה ה-10 למניינם), איגרת שכתבו ראשי העדה בירושלים לאנשי הגולה (אגרות ארץ ישראל עמ' 51), ובה מסופר על בקשה להתפלל על שערי הר הבית, ומכאן מסיק הרב עמיחי שלא רצו להיכנס אליו. אך במקור זה נאמר: "ומאת א-להינו היתה זאת כי הטה עלינו חסד לפני מלכות ישמעאל, בעת אשר פשטה ידם ולכדו את ארץ הצבי מיד אדום ובאו ירושלים, היו עמהם אנשים מבני ישראל, הראו להם מקום המקדש, וישבו עמהם מאז ועד היום. והתנו עליהם תנאים כי הם יכבדו את המקדש מכל גיאול, ויתפללו על שעריו ולא יהיה ממחה על ידיהם". לא ברור לגמרי מי "התנו" ומי "יכבדו", אך פשטות המשפט שהיה תנאי שהיהודים ינקו את הר הבית!⁵ אפשר שסברו שאיסור הכניסה בטל בזמן הזה, או ש"המקדש" כאן מתייחס רק להר הבית ההיקפי, ואליו נכנסו אחרי טבילה. הרב עמיחי נתלה בכך שהיהודים ביקשו רק להתפלל על שעריו ותו לא, ומכאן שחששו להיכנס מפני שלא ידעו את מקום המקדש בבירור, אך גם אם נניח כדבריו שהיהודים יכלו לבקש יותר מזה ולא עשו זאת, שמא נמנעו מכך כדי לאפשר גם למי שלא טבל להשתתף בתפילות הללו.

-
3. השווה גם לפיה"מ בברכות פ"ח מ"ג ועוקצין פ"א מ"ג עם המקור הערבי.
 4. הרב עמיחי מפלפל גם בנוסח הסיפור בגלגולו המאוחר, בפי רבי פתחיה מרגנשבורג, ומדקדק שעל פיו לא היה אלא זקן אחד שידע, ונמצא שהמסורת כולה נשענת על משענת קנה רצון של אדם אחד. לענ"ד אלו דקדוקי עניות.
 5. במקורות שמצטטים תעודה זו ראיתי פירושים שונים, מי התנה ומי יכבד, והאם ה"גיאול" הוא לכלוך או רק הסרת עבודה זרה.

תוקף המסורת על מקום המקדש - להלכה ולמעשה

עובדה זו שהיהודים ניקו את הר הבית מתאשרת ממקור מאוחר הרבה יותר, מהמאה ה-15 למניינם, מתיאורו של ההיסטוריון המוסלמי מוג'יר א-דין (בתרגום העברי המובא בקובץ 'ירושלים' ח"ה עמ' 246): "בבנות עבד מלך בן מרון כפת אל-צחרה ומסגד אל-אקצה העמיד עשר משפחות יהודים למשרתי החרם, לכבדו ולטהרו ולנקות כל חלאה תמיד... וכן שם מהיהודים אומנים לעשות כוסות נרות ומנורות, גם להכין פתילות וכיו"ב להחרם".

מעשה נוסף כתב אותו היסטוריון (תרגומו בקובץ 'ירושלים' ח"ג עמ' 76) ובו מסופר שבשנת ה'רלח נכנסו יהודים להר הבית לצורך עמידה במשפט על ביהכ"נ הרמב"ן, משפט שהתנהל במסגד אל אקצה.⁶

ב. הטופוגרפיה ושיעור האמה

באופן כללי, הפרשי הגבהים בין פסגת הצכרה (743.7 מ' מעל פני הים) לבין מפלס הרמה המוגבהת ובין הרמה לשטח שממזרח לה תואם להפרשי המפלסים בין קרקע ההיכל לבין קרקע העזרה ועזרת נשים המפורטים במסכת מידות. אולם הרב עמיחי טוען (וכבר קדמוהו בזה) שהמרחק בין הצכרה לבין הקצה המזרחי של הרמה שולל את האפשרות שהיא אבן השתייה על פי מידת האמה המקובלת למעשה כדעת הגרא"ח נאה (48 ס"מ). זאת, מפני שהמרחק מאבן השתייה עד הקצה המזרחי של העזרה הוא לכל היותר 159 אמות (ע"פ מידות פ"ד מ"ז ופ"ה מ"א), שהם כ-76 מטרים. ובתוספת משוערת של חמש-שש אמות לכותל העזרה המזרחי, שעוביו לא נתפרש, נגיע ל-79 מטרים מאבן השתייה ועד עזרת הנשים. מפלס עזרת הנשים אמור להיות נמוך ממפלס קודש-הקודשים בכשבעה מטרים.⁷ אולם כאשר נמדוד מפסגת הצכרה 79 מטרים מזרחה, עד המקום שבו אמורה להיות עזרת נשים, נגיע לנקודה שעדיין נמצאת על הרמה המוגבהת (המרחק מפסגת הצכרה עד הקצה המזרחי של הרמה הוא כ-82 מטר)⁸, ואין זו רק הגבהה מלאכותית מאוחרת, מפני שידוע שפני הסלע שם נמוכים מהצכרה בכ-4 מטרים בלבד! נבאר יותר את הקושייה: אם הצכרה היא אבן השתייה, והיא נשמרה בגובהה המקורי ללא חציבה משמעותית, הרי שמפלס עזרת

6. הרב חנוך זונדל גרוסברג (נועם יא עמ' מז), ששילל את הכניסה להר, נאלץ להודות לאור מעשה זה ש"בשעת הדחק התיירו אחר הטבילה כדין וכמו שמובא בספר ירושלים ג' שנכנסו היהודים למסגד אל אקצה להשפט שם עם הישמעאלים בענין בית הכנסת של הרמב"ן בשנת ה' רל"ז רל"ח בערך".
7. לפי חישוב 27 מעלות של חצי אמה, מעזרת נשים לעזרת ישראל ומעזרת ישראל להיכל, מדובר בכששה מטרים וחצי. הרב אליאש נוקב במספר גדול יותר, 7.7 מטרים, ע"פ שיטת ראב"י במידות פ"ב מ"ו, שמוסיף שתי אמות וחצי בין עזרת ישראל לעזרת כהנים. אכן, כך פסק הרמב"ם ורוב הראשונים, אך ברא"ש במידות פ"א מ"ח משמע שנקט כת"ק, עיין רש"ש במידות פ"ב מ"ו, ואכמ"ל.
8. מרכז הצכרה הוא בקו רוחב 222380, כ-80 מטר מקצה הרמה, ופסגת הצכרה מצויה כשני מטר ממערב למרכזה (כך עולה מתרשים של וורן וקונדר), אם כי כנראה ההפרשים בין נקודות שונות ברומ הסלע הם קטנים למדי וניתן לייחס אותם לחציבה מאוחרת.

נשים צריך להיות בגובה 736/737 מעל פני הים לכל היותר. על פי המפות הטופוגרפיות המציינות את פני הסלע בהר הבית, קו גובה זה מרוחק בסביבות 90 מטרים מפסגת הצכרה, בהתאם לאמה בת למעלה מ-50 ס"מ.⁹ נמצא שעל פי מידת הגרא"ח נאה לא יתכן שהצכרה היא אבן השתייה. ומאחר שהכול מודים שיש להתחשב במידת הגרא"ח נאה, לפחות לחומרא, טוען הרב עמיחי שלא ייתכן להקל כנגד שיעור זה.

1. מהימנות מדידת הגבהים הידועה כיום

בטרם אשיב על טענה זו אפתח בשתי הערות מקדימות: למרבה הצער, הר הבית טרם נחפר כדבעי, ומחקר המקדש נאלץ להתבסס על מסד נתונים חלקי ומיושן שקיבלנו מחוקרים גרמנים ובריטים שחקרו את ההר בימי השלטון התורכי והבריטי. סימון קוי הגובה של פני הסלע במפה הטופוגרפית מסתמך על בדיקה בנקודות מסוימות על ההר ומתיחת קווים משוערים ביניהן. הבדיקה באותן נקודות נערכה בתנאים קשים, תחת מגבלות חמורות שהטילו המוסלמים על צורת הבדיקה, ולכן תוצאותיה לא תמיד בטוחות. ההנחה שקיים הפרש של כארבעה מטרים בלבד בין גובה הצכרה לבין גובה הסלע בנקודה שבה אמור להיות שער ניקנור ע"פ אמת הגרא"ח נאה מפוקפקת משני קצותיה: קיימת מחלוקת על גובהה המדויק של פסגת הצכרה, האם 743.7 מ' מעל פני הים, כהנחת הרב עמיחי בקושייתו, או 745 מ' מעל פני הים¹⁰, נתון שמצמצם את הקושייה. באשר לגובה הסלע בסביבת שער ניקנור, הנתון מפוקפק אף יותר. למיטב ידיעתי, אין בידינו מידע ברור על פני הסלע בקצה המזרחי של הרמה במקומו המשוחזר של שער ניקנור ובמערבה של עזרת נשים. ידוע אמנם על קיומה של אבן גדולה בגרם המדרגות המזרחי של הרמה, במרכז המדרגה הרביעית מלמעלה, אולם ספק אם היא חלק מסלע האם או אבן מיטלטלת.¹¹ עוד ידוע על סלעים טבעיים שמצויים בקיר התמך המזרחי של הרמה, אך הללו נמצאים מצפון

9. בחישוב 'מחמיד', כדעת ראב"י ובהנחה שכותל העזרה רחב חמש אמות, יש למדוד מפסגת הצכרה עד קו גובה 736, כ- 92 מטר, ולחלק ל- 164 אמות, 56 ס"מ לאמה. בחישוב 'מקל', כדעת ת"ק ובהנחה שכותל העזרה רחב שש אמות, יש למדוד מפסגת הצכרה עד קו גובה 737, כ- 87 מטר, ולחלק ל- 165 אמות, 52.7 ס"מ לאמה.

10. כך דעת פרופ' מיכלסון, ראה במאמרו 'גבולות הר הבית ומקומו וכיוונו של בית המקדש', חלק ב, מעלין בקודש יא עמ' 28, וביתר פירוט בגרסה המורחבת שבאתרו, עמ' 59. בתצ"א שבאתר עיריית ירושלים ניתן לראות שגובה פני הקרקע הגלויה כיום ברצפה שליד פתחי כיפת הסלע 743.3 מ', ובהנחה שהאבן גבוהה מרצפה זו במטר וחצי לפחות, כפי שעולה מתיאורו של דלמן (ובהנחה שהרצפה סיבב המבנה לא הוגבהה משמעותית מאז), מתבססת הערכתו של מיכלסון.

11. הארכיאולוג צחי דבירה (יצחק צוייג), שפרסם ב'חידושים בחקר ירושלים' כרך יד עמ' 304 אודות אבן זו, שאותה ייחס לסלע האם (וממנו ל'אוצר ירושלים והמקדש' עמ' 320), השמיט עניין זה בגרסה מאוחרת יותר של מאמרו (מצויה ברשת), ע"ש עמ' 50, מפני שיייתכן שאינה אלא אבן מיטלטלת.

לעזרת נשים.¹² אם כנים הדברים, אין שום ממצא שמעיד בבירור על גובה פני הסלע באזור שער ניקנור ושטח עזרת נשים, וממילא אין ביטחון בנתון זה שלפיו הסלע בקצה הרמה נמוך בכארבעה או חמישה מטרים בלבד מפסגת הצכרה. ייתכן אפוא שהקרקע באזור זה הייתה נמוכה יותר בעבר.

2. הטופוגרפיה אינה מאפשרת זיהוי אחר

מאידיך יש להעיר למדקדק במטרים ספורים על פי המפה הטופוגרפית: "טול קורה מבין עיניך". נסה נא לחפש בעזרת מפה זו מקום אחר בהר שיתאים לארבעה מפלסים - הר הבית ועזרת נשים ועזרת ישראל וההיכל - אשר מקיימים את הפרשי הגובה והמרחק הכתובים במשנה. לא תוכל למצוא מקום חלופי שמתקרב לקיים את התנאי הזה, כפי שמודה גם הרב עמיחי. על כרחך תיאלץ לטעון, כפי שאכן הוא טוען, שבית המקדש היה "מגדל הפורח באוויר" בהשוואה לפני ההר כיום, דהיינו שהמקדש עמד על גבי גבעה של שפכי עפר שהועלמה כליל אחרי החורבן, או מטרים רבים של סלע האם שנחצבו והוסרו אחרי החורבן.¹³ אין שום היגיון הנדסי או היסטורי בטענה זו, כפי שכבר כתב הכפתור-ופרח (פרק 1) על כעין זה: "זאין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך". אכן, הרב עמיחי מתאמץ לתרץ: "יש טוענים שמדובר בכמות אדירה של עפר, שלא מסתבר שהוצאה מההר בלי שאנו יודעים איזו שהיא סיבה לכך, אך באמת היו בתוך הר הבית גם מאות מטרים של חומה גבוהה, ואיננו יודעים לאן נעלמו כל האבנים האלו, ואם כן ייתכן באותה מידה שהיה עפר שפונה". ולא היא. מקובל לפנות אבנים לצורך שימוש משני לבנייה, בוודאי כאשר מדובר באבני ענק כפי שהיו במקדש, ועל זה נאמר באיכה (ד,א) "תשתפכנה אבני קודש בראש כל חוצות", אבל אין שום טעם בפינוי מאות אלפי מ"ק של עפר.¹⁴ מה עוד, שידוע לנו שמקום המקדש נשאר גלוי וידוע במשך מאות שנים לאחר החורבן, כפי שעולה מדברי חז"ל בכמה מקומות.¹⁵

12. זאת, בהנחה שכיוון ההיכל הוא בדיוק ממערב למזרח, כפי שבארתי בהרחבה ב'מעלין בקודש' לו. במאמרו של צחי דבירה (עמ' 18) מתואר שטח סלעי שנמצא כ-45 מטר מצפון לגרם המדרגות המזרחי (ולא 20 מטר כמו בגרסה המודפסת, וכפי שהעיר ברשימת התיקונים למאמר הערכני, עמ' 50), והוא כותב שזהו שטח עזרת נשים, אך דווקא ע"פ שיטת ריטמאיר, שלדעתו ההיכל נטה לצפון מזרח.

13. או לחילופין, שמקום המקדש "נקבר" ונתכסה בשפכי עפר מעליו, כפי שטוען טוביה שגיב, והארכתי במקום אחר בסתירת שיטתו.

14. מובן מאליו שהגבהת ההר במטרים רבים של שפכי עפר בתחום מסוים בתוכו משליכה על כמות העפר בכלולו. לפי חישובו של הרב זלמן קורן (מעלין בקודש כח עמ' 150 הערה 11) בתגובתו כנגד הצעה דומה: למעלה ממיליון מ"ק.

15. מכות כד ע"ב: "כיון שהגיעו להר הבית, ראו שועל שיצא מבית קדשי הקדשים". שבועות יד ע"ב: "בעי רבי ירמיה: בן בבל שעלה לארץ ישראל ונעלם ממנו מקום מקדש", ועי"ש בתוס' ד"ה ונעלם. וכן משמע בבראשית רבה פרשה סד, ג, על האפשרות לבניין בהמ"ק במקומו המדויק בימי ר' יהושע בן חנניה, ובירושלמי פסחים פ"ז הי"ב, על כניסת אחרוני האמוראים להר הבית.

גם אין היגיון לבנות מקדש שאמור לעמוד במשך מאות ואלפי שנים על הררי עפר במקום לחפור עד הסלע המוצק או קרוב לו, כפי שידוע שעשה הורדוס בכתלי ההר החיצוניים.

מלבד זאת, בורות המים החצובים בסלע בדרום הר הבית מעידים על כך שהמפלס הקיים שם כיום קרוב למפלסו המקורי. חלק מהבורות אף בעלי מדרגות חצובות בסלע היורדות אל בור מטויח, דבר אופייני למקווה טהרה דווקא¹⁶, כלומר, לא מדובר בחפירות מאוחרות. מכאן לפני הקרקע בדרום הר הבית כיום קרובים לפני הקרקע בימי בית שני. עדות נוספת לכך גם מאמת המים הקדומה מימי בית שני שהביאה מים מהרי חברון עד לבורות אלו.¹⁷

כעת אענה על עצם הטענה, בשתי דרכים:

3. אפשרות קיומה של רחבת שער בסמוך לשער ניקנור

הרב עמיחי בקושייתו מניח שחמש-עשרה המעלות היו צמודות לשער ניקנור, כך שבתוך 7.5 אמות מהשער המדרון יורד 7.5 אמות. הנחה זו אינה הכרחית.¹⁸ אמנם שנינו (מידות פ"ב מ"ג): "כל המעלות שהיו שם רום מעלה חצי אמה ושלחה חצי אמה חוץ משל אולם", אך נראה שהמשטח לאחר המדרגה העליונה אינו בכלל "שלח", ושמו "רובד".¹⁹ אכן, מכמה מקורות משתמע שהיה משטח רחב מחוץ לשער ניקנור. המושג "אסקופת העזרה" (פסחים פ"ט מ"ב) משמעו לרוב מפתן שנמשך גם אל מחוץ לשער (ראה אהלות פי"א מ"ה ומ"ז). כמו כן משמע מדברי הראשונים על הגמ' בפסחים פה ע"ב: "מפני מה לא נתקדשה שער נקנור? – מפני שמצורעין עומדין שם ומכניסין בהונות ידם". והתקשו הראשונים בטעם זה, שהרי גם אם השער יתקדש יוכל המצורע לעמוד מחוץ לחלל השער ולהכניס בהונותיו לשער! יש שתירצו שחלל השער אינו נחשב "לפני ה'", אפילו אם יתקדש (ריב"ן בתוס' ביבמות ז ע"ב ד"ה זה נכנס; ר"י מלוניל ומאירי ומהרש"א בפסחים שם), או שחסו על

16. לפרטים על הבורות ראה: אריאל 64-65: הר הבית ואתריו, ירושלים תשמ"ט, עמ' 129-134. מאמרו של צחי דבירה, עמ' 2: מקווה טהרה תחת חזיתו הצפונית של מסגד אל אקצה.

17. ראה 'אוצר ירושלים והמקדש' עמ' 321-322. מוזכרות שם שתי הצעות לתוואי האמה התחתונה במסלולה מחוץ להר הבית ונקודת הגעתה אליו, אך לפי שתיהן האמה נמשכת עד הבורות שבדרום ההר, ראה ש' וקסלר-בדולח, 'תוואי האמה התחתונה מימי הבית השני ומקום כניסתה בהר הבית', קתדרה 140, במפה שבעמ' 26 ובתמונה בעמ' 45.

18. הרב קורן ('ועשו לי מקדש' עמ' 108) סובר שהקצה העליון של המעלות הללו מגיע לגובה 738 מטר מעל פני הים, ואחריהן שלח של למעלה מחמישה מטרים עד שער ניקנור. לדעתו המעלות הללו קעורות, כך שהלויים העומדים על גביהן ושרים רואים זה את זה, וראה עמ' 89-90, ראייתו לצורה זו מן הלשון והעניין.

19. הדבר תלוי בגרסאות ובפירושים בפ"ג מ"ו לגבי מדרגות האולם, ואכמ"ל. אכן, לדעת הלחם שמים הל' בה"ב פ"ז ה"ד (בבואו ליישב גרסה ברמב"ם שידועה כיום כמשובשת) השלח אמה שבו התייחד האולם הוא המדרגה העליונה בלבד, ולפ"ז צ"ל שחמש עשרה המעלות צמודות לשער ניקנור.

המצורעים לעמוד בחלל השער כדי להתגונן מהחמה והגשמים (ר"ת ביבמות שם, כדרך שאומרת הגמ' בפסחים לעניין שערי ירושלים). משמע שהיה ברור לכולם שיש מקום רחב לעמידה מחוץ לחלל השער. אם אין מחוץ לשער אלא חצי אמה, אין זה מקום נוח לעמידת אדם (כשגבו אל מדרגות תלולות למדי), וכל שכן קבוצת מצורעים שתחסום את השער.²⁰ ברמב"ם (הל' מחוס"כ פ"ד ה"ב) משמע יתירה מזו, ששער ניקנור אכן התקדש, ובפועל המצורעים עמדו מחוצה לו.²¹ מסתבר אפוא, שהיה משטח רחב מחוץ לשער, ואפשר שהתמשך גם בצדי השער, עד לשכות עזרת נשים.

עניין נוסף שמצביע על משטח רחב שכזה הוא קריאת התורה של הכוהן הגדול ביום הכיפורים, שלפי הגמרא (יומא סט ע"ב) הייתה בעזרת נשים, ולא הוזכר שהייתה לו בימה כפי שנאמר על המלך בהקהל.²² מסתבר אפוא, שעמד על האסקופה שמעל חמש-עשרה המעלות (ולמלך עשו בימה, כנראה במרכז עזרת נשים, כדי שיוכלו לשמוע אותו מכל צידי העזרה).

עניין הלשכות שהיו "מתחת עזרת ישראל ופתוחות לעזרת הנשים" (מידות פ"ב מ"ז) אינו סותר את האפשרות ששער ניקנור עמד על פני הסלע. אפשר שנחצבו בסלע ואפשר שהיו בגומחות עפר שבין הסלעים, והרי לא נאמר לנו בדברי חז"ל היכן בדיוק היו הלשכות ומה גודלן.

4. גודל האמה - בין הנהגה הלכתית לבירור מציאות עובדתית

עד כה טרחנו ליישב את הפרשי הגבהים על פי שיטתו של הגרא"ח נאה בגודל האמה. ברם, מבחינה עקרונית, נראה שהעובדה שמתחשבים בשיעור הגרא"ח נאה בתחומים אחרים בהלכה, אינה מחייבת לשלול זיהוי שאינו מתאים למידותיו. בסוגיה זו של המידות והשיעורים בהלכה יש להפריד בין שתי שאלות שאינן תלויות בהכרח זו בזו: א. בירור המידות מצד המציאות ההיסטורית-עובדתית. ב. הנהגת ההלכה למעשה במצוות שנאמרו בהן מידות ושיעורים. בירור המציאות צריך להעשות בכלים של מחקר תורני על פי מקורות חז"ל ועל פי ממצאים קדומים, כגון אלו שבהר הבית.²³ לעומת זאת ההלכה למעשה נקבעת על פי המנהג ושיקולים נוספים, כגון חומרא בדאורייתא וקולא בדרבנן וכדומה. אין בכוחו של המנהג לשנות את המציאות או אפילו לברר אותה, אלא אם יוכח שזהו המנהג הידוע בישראל מקדמת דנא מימי התנאים והאמוראים.

20. ראה פיה"מ תמיד פ"ה מ"ז ושערי היכל לפסחים מערכה קיד.

21. ראה שערי היכל לפסחים מערכה קכד.

22. עמד בזה בשו"ת שיח יצחק אור"ח סי' פז.

23. כבר היו שהוכיחו ממידות הר הבית (מהמרחק בין כתלו המזרחי למערבי) שהעיקר כחז"א, עיין 'עלה יונה' לרב יונה מרצבך זצ"ל עמ' קלא והובא בשיעורין של תורה סי' ח סק"ה.

במישור של בירור המידות מבחינה עובדתית, ידה של האמה הגדולה על העליונה. רוב העוסקים בנושא השיעורים הודו שבמידות האורך יש ראיות רבות לאמה גדולה, אם לא עד כדי מידת החזו"א עכ"פ לאמה של למעלה מ-50 ס"מ.²⁴ הרב עמיחי כותב ש"למעשה אין שום פוסק שמורה שלא צריך לחשוש לשיעור הגר"ח נאה אפילו לחומרא בדאורייתא", וכך אכן מקובל כיום במישור ההנהגה למעשה, אבל מבחינת בירור המציאות ההפך הגמור הוא הנכון: כמעט אף פוסק לא הגיע במדידת האגודל לשיעורו הקטן של הגרא"ח נאה.²⁵ יתירה מזו: אפילו מבחינת המנהג למעשה, המנהג המקובל בעבר כדעת הגרא"ח נאה, בטרם נתפרסמה על שמו, היה רק במידות הנפח ולא במידות האורך, עד שהוא ופוסקים נוספים בדורנו החלו לשער במידות אורך מצומצמות בהתאמה למה שיוצא ממידות הנפח.²⁶ אלמלא הסתירה למידות הנפח ושיעור הביצה (הידועה בשם "קושיית הצל"ח" פסחים קט) דומני שהכול היו מודים למידות האורך הגדולות. באשר לסתירה זו למידות הנפח, ידועים דברי הירושלמי (שבת פ"ח ה"א, פסחים פ"י ה"א ושקלים פ"ג ה"ב) שנותן יחס אחר בין האצבעות לרביעית (שבע ושליש אצבעות מעוקבות), ולפיו אין כל סתירה.²⁷ ואם זוהי מחלוקת בין התלמודים, הרי שגם אם בהנהגת ההלכה למעשה קיימא לן כשיטת הבבלי, לא ייתכן

24. אמנה בקצרה: רוחב הגודל; גובה מעקה עשרה טפחים; בקיעת גדיים פחות מג' טפחים (בדקתי בדיר גדיים בני יומם שהיה בו רווח של 25 ס"מ מהקרקע לקצה התחתון של הגדר, ואין יוצא ואין בא); קומת אדם בינוני ג' אמות, ומדברי חז"ל בכמה מקומות מוכח כדעת הראשונים שהשיעור כולל את הראש; אדם הפושט ידיו ורגליו ד' אמות; ישיבת אדם ד' טפחים; פסיעה בינונית אמה; רוחב הסובב. דומני שהראיה היחידה מהמציאות לאמה קטנה היא מדידת זרוע ממוצעת מהמרפק ועד האצבעות, ועל זה התשובה פשוטה, שסתם "אמה" במקרא, על שם אמת היד, היא אמה בת חמישה טפחים, כמ"ש הרד"ק ביחזקאל מ, ה.

25. עיין שיעורין של תורה סי' ח; מידות ושיעורי תורה עמ' פו-צא; אנצ' תלמודית, נספח לערך מדות ומשקלות, ציון 35 והלאה; טל חיים, פסח, עמ' תפד-תפה ומה שהשיב עליו הרב עידוא אלבה, ירחון 'האוצר' כא עמ' קפב.

26. כלשון הגרא"ח נאה (שיעורי ציון סי' ז,2): "רק שיעור כזית ורביעית ושיעור חלה הנהוג בכל בית ישראל... זה מעיד על מנהג ירושלים... והחשבון שנתתי בשיעורי תורה דלפ"ז הוי גודל 2 ס"מ לא עלתה אז על דעתם... ועד השיעור" לא נמצא מי שיקדיש זמנו לברור השיעורים". עיין גם שו"ת משנה הלכות ח"ח סי' קצד ו'קריית אריאל' עמ' רמה-רנ.

27. תוס' בפסחים קט ע"א ד"ה רביעית התאמצו לבאר את הירושלמי על פי הבבלי וחיידשו מושג של "אצבעות ציפוריות", ועדיין הדברים לא עולים במדויק, כמו שכתבו. אמנם גם הירושלמי סבור ששיעור מקווה הוא שלוש אמות מעוקבות, לפי מה שיוצא מהירושלמי בערויבין פ"א ה"ה, אך יתכן שכוונתו לאמות קטנות, ואכמ"ל. בראב"ן (פסחים סי' תטו, מהדו' דבליצקי ח"ב עמ' תעד) נראה שביאר כך גם את הבבלי, שמדובר באמות קטנות בנות ה' טפחים, אלא שהבבלי חילק גם את האמות הללו לכ"ד אצבעות ואילו הירושלמי לכ' אצבעות ומכאן ההבדל בשיעורם, אע"פ שהנפח זהה ('מידות ומשקלות של תורה' פרק צא). באופן זה גם לפי הבבלי בטלה הסתירה לנפחים.

להוכיח משיטתו על זיהוי מקום המקדש נגד הירושלמי.²⁸ מלבד זאת, שיעור האמה עשוי להשתנות מדור לדור לפי האגודל שלו (חזו"א או"ח סי' לט, טו: "ובאגודל הבינוני שבכל דור נצטוינו לשער"), ואם כן ייתכן שהמקדש נבנה על פי מידות אגודל מעט גדול יותר שהיה בימי דוד ושלמה, ואין ממנו סתירה לשיעורו של הגרא"ח נאה.²⁹

ולטעמין: כידוע, רוחב הר הבית כיום כ-290 מטר בממוצע, ת"ק אמה כמידת החזו"א. ידוע גם בבירור שהכותל המזרחי של הר הבית קדום יותר מזה המערבי, ולפיכך אם הייתה תוספת כלשהי בהר הבית בכיוון מזרח-מערב הרי שהייתה במערבו. האם מי שנוקט בדעת הגרא"ח נאה גם לקולא בדאורייתא (כגון במחיצות סוכה)³⁰ רשאי להיכנס לקצהו המערבי של ההר ללא טבילה, מפני שלדיו חלק זה הוא מחוץ לת"ק האמה? לענ"ד אין זה מתקבל על הדעת שמנהגו בהלכות סוכה יכתיב את דין הר הבית עבורו.³¹

ג. הסתמכות על אומדנות בחשש כרת

הרב עמיחי טוען שוב ושוב, ללא מקור, שבעניין הנוגע לאיסור כרת יש צורך בראיות ברורות יותר מאשר בנושאים אחרים בהלכה. אביא אפוא דוגמאות לכך שגם בעניינים הנוגעים באיסור כרת סמכו רבותינו על אומדנות המתיישבות על הלב, בטבע האדם והעולם, כאשר אין בהן הוכחה מוחלטת, ואפילו כאשר האומדנא מוציאה מחזקה. האומדנא שהר הבית לא השתנה באופן יסודי אינה נופלת מכמה אומדנות שלהלן. היא גם לא מנוגדת לחזקה, אלא אדרבה, היא מאששת את ההנחה הרגילה להעמיד דבר על חזקתו הנראית כעת ו"כל הטומאות כשעת מציאתן".

א. בגמ' בפסחים ז ע"א ובשו"ע או"ח סי' תמו ס"ד מבואר שפת שנמצאה כמה ימים אחרי בדיקת חמץ, ולא ידוע האם היא חמץ או מצה, סומכים על בדיקת החמץ ומניחים

28. ראה כו"ב בשדי חמד ח"ז, פאת השדה, מערכת הא' כלל קכו (עמ' א'תקכז ד"ה ובמה שפלפתי), שכתב שבשאלה האם אישה מתעברת סמוך לטבילתה או לווסתה לא שייך להכריע ע"פ הכלל שאין הלכה כתלמיד במקום הרב.

29. כמו כן כתב בשאילת דוד, קונטרס דרישת ציון וירושלים, מאמר א, לעניין הקושי לזהות את מקום המזבח: "לא אדע איך נוכל למדוד עתה האמות, דדבר ברור שנשתנה ולא נוכל לירע מד' אצבעות שלנו אם הם טפח שהיה אז או לא, וכמעט נוכל לומר בהחלט שנשתנה, שגודל האנשים נתמעטו בבירור בהמשך הזמן ועכ"פ לא נוכל לכוין זה. וא"כ אף דבכל שיעורי תורה הולכין אחרי מדידותינו, שהשיעורין נאמרו הכל כפי מה שהוא אדם (עיין עירובין דף מח ע"א), אבל אנו שרוצים למצוא מקום המזבח שלשים ושתים אמה בתוך מרחב של חמש מאות אמה... אולי הר הבית כפי מדידותינו הקטנות עכשיו נצרך להיות מששה מאות אמה".

30. כך דעת הרב עובדיה יוסף זצ"ל, עיין חזון עובדיה, סוכות, עמ' ט.

31. מלבד זאת יש לציין שלאור הידוע שהכותל המזרחי הוא הקדום, מידת אמה של 48 ס"מ אינה מתיישבת כלל במתווה ההר, מפני שיוצא שהחומה המערבית של ההר עלתה על הרמה, דבר שאינו סביר (שמעתי מהרב אלקנה ליאור).

שבוודאי היא מצה. ואפילו אם היא מעופשת ונראית כישנה ומלפני הפסח, אם יש היתכנות שהעיפוש נגרם במהלך הפסח הרי זו מותרת. ובלשון הר"ן בחידושי שם: "כיון דאיכא למימר אפילו במילתא רחיקתא שבתוך הפסח נתעפשה, טפי ניחא לן למיתלי בהכי, מלמיתלי דבשעת הכיבוד אישתייר חמץ ולא אדעתיה, כיון דקי"ל דאזלינן בתר בתרא". מהסוגיה וכל הפוסקים (כגון המג"א סי' תמו ס"ק ו) מבואר שלא מדובר דווקא במי שזוכר בבירור שהמקום שבו מצא את הפת נבדק בבדיקת החמץ, אלא די בכך שמן הסתם בדק גם אותו. נמצא, שההנחה ההגיונית שהבדיקה נעשתה כהלכה ומאז השתמשו רק במצה היא אומדנא מספקת להיתר זה.

דעת הטור והשו"ע, וכן פשט הסוגיה וכמה ראשונים, שההיתר הוא גם לאכילת הפת בפסח עצמו, אע"פ שיש בה חשש כרת.³² ולשון בעל ערוך השלחן (סע' יב): "ואין מן התימא שבאיסור כרת נסמוך על זה, ולפי שדבר זה הוי כוודאי, שכל איש מישראל בודק חמצו קודם הפסח". ומקושיית הגמרא שם: "מאי איריא כי רבתה מצה? אפילו כי לא רבתה מצה נמי, ניזיל בתר בתרא! מי לא תנן: מעות שנמצאו לפני סוחרי בהמה..." מבואר שהדבר פשוט שאומדנא שמועילה לעניין מעשר מועילה גם לעניין חמץ, אע"פ שבמעשר אין כרת (עיי' מנ"ח מצווה תמב, שהשימוש במעות מעשר כחולין גם אינו לאו אלא עשה).

אמנם הביאור-הלכה (ד"ה מותר) נקט להפך, על פי לשון רבנו חננאל: "פת שעפשה ולא ידע אי מצה אי חמץ הוא, אם רבו ימי מצה מותרת היא, פירוש, **אחד הפסח**". ומסביר הבה"ל: "דעל תוך הפסח שהוא בכרת לא הוי מקילינן כולי האי לאכול דבר שהוא חשש חמץ גמור, רק בלאחר הפסח שהוא מדרבנן, ואפילו למ"ד שהוא מדאורייתא עכ"פ אין בו כרת". לפי זה הסביר גם את הרי"ף והרמב"ם והרא"ש שהשמיטו הלכה זו, מפני שלא היה ברור להם כיצד לפרשה, והסיק שלמעשה אין להקל בתוך הפסח כנגד רבנו חננאל.

אולם החזו"א (או"ח סי' קכ ס"ק א) תמה על הבה"ל, כיצד ייתכן לפרש כך את סתימת הגמרא "הפת שעפשה... מותרת?" וגם קושייתה "אי הכי פשיטא" אינה מובנת כלל אם זהו היתר מוגבל רק לדיון חמץ שעבר עליו הפסח. לפיכך פירש (במסקנתו, ראה בשולי הגליון במהדו' ב"ב תשנ"א) שגם ר"ח מודה שאומדנא זו ראויה להתיר בפסח עצמו, אלא שלדעתו מבחינה מציאותית העיפוש המרובה שנדון בסוגיה זקוק לימים רבים כימי כל הפסח, וממילא הדיון הוא על אחר הפסח, אבל אם יש היכתימיצי שהפת נתעפשה בימים מעטים היא מותרת אפילו בתוך הפסח. וכדברי החזו"א משמע בר"ן,

32. מאירי: "מי שמצא בפסח...". ריא"ז: "המוצא פת... בימי הפסח". ערכי תנאים ואמוראים, ערך אבא יוסי בן סימאי, ח"ב עמ' תלא (וראה השוואתו לתרומה והעיקרון היסודי שאין לחוש לדבר שהתעלם מן העין פרט לבשר). וכן בעוד ראשונים, ראה 'קובץ שיטות קמאי' פסחים עמ' קסד-קסו.

תוקף המסורת על מקום המקדש - להלכה ולמעשה

שמחד פירש גם הוא שהסוגיה עוסקת בלאחר הפסח, ואעפ"כ משמע להדיא בדבריו שהוא הדין בפסח עצמו, בתנאים המתאימים³³. לא מצינו אפוא מישהו מהראשונים שחולק על היסוד הנ"ל.

ב. בנדה טו ע"ב: "אשה שיש לה וסת - בעלה מחשב ימי וסתה ובא עליה... אפילו ילדה דבזיזא למטבל... ספק ראתה ספק לא ראתה, ואם תמצא לומר ראתה - אימא טבלה". למרות שיש סברה חזקה שראתה, כווסתה הקבוע, ובמציאות אין זה ספק השקול, מכיוון שיש כנגדו סברה שמסתמא טבלה - ניתן לסמוך על כך, ואפילו אם יש לה בוושה לטבול, ואפילו אם היא ישנה ואינה אומרת שטבלה.³⁴

ג. "חזקה אין אשה מעיזה פניה בפני בעלה", לשיטת כמה ראשונים נאמרה אף לקולא, להתירה להינשא לאחר, ולהוציא מחזקת אשת איש (עיין רמ"א אה"ע יז, ב).

ד. לעניין אומדנא מוכחת בקידושי שחוק עיין בחז"א (אה"ע סי' נב ס"ק ג): "דלאו כללא כייל דאין אומדנא מועלת באשת איש, דלא הושיבו בי"ד על כך... אלא כוונת מהר"ם שלא נסמוך על הכרעת הדעת להתיר אשת איש לומר שיש כאן אומדנא דמוכח... ומנין לנו שלא נתרצו?... אבל אם באמת הוא אומדנא דמוכח ודאי אין כאן קידושין, דאין חילוק קדושין משאר מילי" (וכי"ב בשו"ת עזרת כהן סי' מא, במסקנתו, ועיין בשו"ת מנחת אשר ח"ב סי' פא).

ה. כאשר יש ספק על בהמה מסוימת האם היא בכור או לא, ההכרעה שאינה בכור מאפשרת לשחוט אותה חרף החשש מאיסור שחוטי חוץ שהוא בכרת.³⁵ בעניין זה הסתמכו חז"ל על אומדנות שונות בטבע המציאות, כגון שבהמה אינה מניקה אלא את ולדה. כך נאמר בברייתא בבכורות כד ע"א: "הלוקח בהמה מניקה מן העובד כוכבים - הבא אחריו בכור מספק, מפני שמרחמת אף על פי שאינה יולדת. רשב"ג אומר: דבר בחזקתו. וכן היה

33. לשונו: "ודאי רב הונא פשיטא ליה דאזלי בתר בתרא, דאי הא אתא לאשמועינן, מאי איריא דנקט 'פת שעפשה'... נימא 'פת הנמצאת בפסח ואין ידוע אם חמץ הוא אם מצה הוא מותרת! אלא ודאי מפשט פשיטא ליה דאזלינן בתר בתרא, והא אתא לאשמועינן שאע"פ שעיפשה ומוכח דמקמי פסח הוא, כיון שרבו ימי מצה ואיכא למתלי שלאחר הפסח נתעפשה מותרת". ראה גם במדרש שכל טוב (שמות יב, מהדו' בובר עמ' 100) שנקט גם הוא שההיתר אחר הפסח, ומשמע שהטעם שרק כשעברו מספר ימים של שימוש במצה אנו מוחזקים שהמצה היא ה"בתרא", ולא מצד העיפוש.

34. עיין נדה יב ע"א ובטור יו"ד סי' קפד ובאריכות בשו"ת שיבת ציון סי' ל. מבחינה למדנית לכאורה סוגיה זו אינה עניין לאומדנא כלל, אלא לספק ספקא. אך מבחינה מציאותית קשה להתייחס לספק ראתה כספק שקול, אפילו למ"ד וסתות דרבנן (ראה בתוה"ב לרשב"א ב"ז ש"ג, מהדו' מוה"ק עמ' קסט והערה 126, ובשערי יושר, שער ב פ"ח אות קמו). לכן מסתבר שהשיקול הנגדי אינו רק ספק כלשהו שמא טבלה אלא אומדנא שטבלה. וכך ביאר בשיבת ציון הנ"ל, מטעם אחר, שיש אומרים שגם בספק ספיקא צריך לברר את הספק כשאפשר, ולשיטתם צריך לומר שיש כאן אומדנא שטבלה.

35. לרוב הדעות - גם בזמן הזה, עיין שערי היכל לזבחים מערכה רפב הערה 10.

רשב"ג אומר: הנכנס לתוך עדרו בלילה וראה כעשר כחמש עשרה מבכירות ושאינן מבכירות יולדות, למחר השכים ומצא זכרים תלויות בשאין מבכירות, ונקבות תלויות במבכירות – אינו חושש שמא בנה של זו בא לו אצל זו, וכך נפסק בשו"ע (יו"ד שטז, ה). נראה שלשון רשב"ג "דבר בחזקתו" באה לומר את העיקרון היסודי: יש לקבוע את הדין על פי המציאות הנורמלית, ולא לחוש חששות רחוקים.³⁶

ו. באכילת קודשים על ידי מחוסר כיפורים, שהיא בכרת לדעת רוב ככל הראשונים ופשטות הסוגיות (עיין שערי היכל לזבחים מערכה כה), מצאנו שסמכו על "חזקת שליח עושה שליחותו" או "חזקה אין בית דין של כהנים עומדים משם עד שיכלו כל מעות שבשופר" (ערובין לב ע"א), אף כאן כנגד חזקה דמעיקרא.

ז. לעניין טבל, שהוא במיתה בידי שמיים, מצינו שסמכו כנגד חזקת הטבל על חזקה על חבר שאינו מוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן, ולכן אם מת יש לסמוך שפירותיו מופרשים אפילו אם כנס מן השדה בו ביום (פסחים ט ע"א; רמב"ם מעשר י, ב).

אמנם מצאנו גם דוגמאות לאידך גיסא, שהחמירו בענייני כרת להצריך ראיות מובהקות יותר מאשר בעניינים אחרים (עיין רמב"ם נחלות ז, ג ובשו"ת מהרי"ק סי' קמג). אין זו סתירה, וכך היא דרכם של חז"ל במקומות רבים, לדון בכל נושא כעניינו. כך לימדונו הראשונים, ש"אין אומרין בשבותין זה דומה לזה" (שו"ת הרשב"א ח"א סי' תשט), ו"אין להשוות גזירת חכמים, דפעמים נראה להם להחמיר" (תוס' נידה לג ע"ב ד"ה ורמיניה). מכל מקום, מאחר ששורת הדין לסמוך על אומדנות חזקות גם בענייני כרת, אין לנו להחמיר מדעתנו בלא ראיה. ולשון שו"ת עזרת כהן סי' מא: "בדרך כלל במקום שמתברר להדיין, בכלל אמינת הענין, לא על פי איזה פרט של אומדנא אלא מההקף של כמה עניינים ביחד, זהו ענין ברור, שעל זה לא שייך כלל לומר דלא אזלינן בתר אומדנא". לענ"ד נדון דידן, צירוף המסורת והראיות הטופוגרפיות, ושלילת ההיתכנות למיקום אחר של המקדש בהר הבית אם לא באופן פלאי שלא כדרך העולם, הולם בהחלט את ההגדרה "הקף של כמה עניינים ביחד".

ד. האם יש מגדולי ישראל שפקפקו בזיהוי זה?

הדיון על דעת גדולי ישראל מתחלק לשניים: יש שהרב עמיחי מדקדק מדבריהם שפקפקו בזיהוי כיפת הסלע כמקום המקדש, ויש שמדבריהם ניכר שקיבלו את זיהוי כיפת הסלע עם מקום המקדש והרב עמיחי מתאמץ לדחות את הראיה מהם. לאור זאת הגדיר הרב עמיחי

36. במציאות המוכרת כיום, לפי מה ששמעתי מרפתן ירא שמיים, כאשר בהמות ממליטות בתוך חצר משקית יש מיעוט מצוי של כ- 10% שפרה תניק עגל זר, ואילו בשטח פתוח הסיכוי נמוך הרבה יותר. אכן בגמרא משמע שתפסו שהסיכוי קטן מאוד, עי"ש לגבי פרה שמניקה כמין חזיר.

תוקף המסורת על מקום המקדש - להלכה ולמעשה

את דעת הרדב"ז כ"דעת יחיד". אתייחס לדברי גדולי ישראל על פי סדר דבריו, ותחילה לאלו שהסיק מהם פקפוק כביכול על זיהויו של הרדב"ז.

א. הכפתור ופרח. במאמריי במעלין בקודש גיליונות לה ו-לז הראיתי לענ"ד שהכו"פ אימץ את הזיהוי המקובל.

ב. השל"ה. לשון השל"ה הובאה במלואה בדברי הרב עמיחי, ואציין כמה נקודות: 1. "דע כי מעולם לא היה ספק במקום בית המקדש, כמו שאין ספק שהיה בית המקדש ושיהיה בית המקדש, כך אין ספק במקום בית המקדש כי הוא זה. ולא היה נתעלם מהעין אפילו רגע אחד. אף על פי שהיתה ירושלים הולכת מממלכה לממלכה, מכל מקום לא נפסקה הקבלה והידיעה". דברים ברורים אלה סותרים לחלוטין את הטענה כאילו המסורת על מקום המקדש, שללא ספק הייתה ידועה אחרי החורבן במשך מאות שנים, כאמור, נקטעה ולא הועברה. 2. "על כן גזר השם יתברך על כותל מערבי שלא תחרב, ויהיה רשומו ניכר". הרב עמיחי למד ממשפט זה שזהו השריד היחיד שידוע, ומכאן שאין בהר עדות נוספת. כמו כן למד מלשונו "זנוסף על זה הראיה הר הבית וסימנם וכל ההרים, הר המשחה וכיוצא בם. ועמק יהושפט ונחל קדרון ומי השלוח, הכל מסומן וברור לעינים. והרבה ענינים כיוצא בזה, כולם גלויים להאומות והמבדיל לאומה ישראלית, והדברים מקובלים ונראים עין בעין", הרי שהשל"ה מציין מלבד הכותל המערבי רק אתרים סמוכים להר הבית, ומכאן שאין מסורת על אתר כלשהו בתוכו. ולא היא. השל"ה כותב "והרבה ענינים כיוצא בזה", כלומר שיש מסורות רבות שלא הזכיר. אפשר שהעדיף לציין את מה שגלוי לעין וקיים בטבע או שרד מבית שני, ולכן לא ציין את כיפת הסלע, שאינה שריד מבית שני, ולא את האבן שבתוכה, שאינה ניכרת לצופים.

ג. המהרי"ט (בקטע שמובא בספר דרך הקודש, קדושה שלישית סי' ב, מהדו' זכרון אהרן עמ' פג-פד). המהרי"ט מקשה על הכפתור-ופרח שאסר לטבול-יום להיכנס בכל הר הבית, מדוע לא יכנס בדרום הר הבית ע"פ חשבון המשנה שהר הבית רובו מן הדרום וכו', ומשמע שלא ראה אפשרות להיכנס על סמך זיהוי הסלע כמקום קודש הקודשים. על כך יש להשיב: יתכן שכקושייה על הכו"פ העדיף המהרי"ט להקשות מן הברור ומוכח מהמשנה, ולא מהזיהוי, שאולי הכו"פ לא ידעו (ואפשר שהמהרי"ט הקשה גם מזה ובעל דרך הקודש קיצר והשמיטו).

ד. רבנו עובדיה מברטנורא (אגרות א"י עמ' 134): "בבית מקדשנו לא יוכל שום יהודי להכנס, וגם כי פעמים רבות רצו הישמעאלים להכניס שם יהודים חרשי עץ וצורפים לעשות שם בחרושת עץ ובכל מלאכה נמנעים היהודים להכנס מפני הטומאה. ולא יכולתי לעמוד על בוריו של דבר אם נכנסים הישמעאלים לפני ולפנים ואם אין. גם חקרתני על אבן שתיה ששם היה הארון מונת, ורבים אומרים כי היא תחת כיפה אחת יפה גבוה אשר בנו הישמעאלים במקדש וסגורה בתוך הכיפה ההיא ואיש לא יבוא שמה היינו אל מקום אבן

השתיה". הרב עמיחי לומד מלשונו "ורבים אומרים" שפקק בידיעה זו על האבן. אך הרע"ב לא דן לעניין הלכה, האם הזיהוי ודאי או מסופק, אלא מספר לפי תומו שכך שמע מרבים. אין הוכחה מלשון זו שפקק בשמועתו. ועיקר: אמנם "בית מקדשנו" בכל דבריו הוא הר הבית בכללו ולא מקום ההיכל בדווקא, אבל הלשון "ולא יכולתי לעמוד על בוריו של דבר אם נכנסים הישמעאלים לפני ולפנים ואם אין" משמעה שמקום ההיכל ידוע לו, ורק אינו יודע האם הישמעאלים נכנסים אליו. גם לשונו "ורבים אומרים כי היא תחת כיפה אחת יפה גבוה אשר בנו הישמעאלים במקדש" משמעה שהדבר ברור שאכן בנו כיפה יפה במקדש, ומה ש"רבים אומרים" הוא רק לגבי השאלה האם האבן שמה.

לעניין ההימנעות מלהיכנס "מפני הטומאה", אפשר שלא רצו לסמוך על הטבילה רק לצורך תיקונים עבור הישמעאלים, וגם אפשר שלמרות שידעו באופן כללי היכן עמד המקדש לא ידעו לברר עד היכן הגיעו העזרה והחיל, ראה להלן.

ה. גדולי ישראל שקיבלו את הזיהוי

כעת אדון בדברי חכמי ישראל שמדבריהם ניכר שסמכו על הזיהוי:

א. הרמב"ם. ידועים דברי הרמב"ם במכתביו, שהמסקנה הפשוטה מלשונו היא שהוא עלה להר הבית. ומאחר שלפי תיאורו הגיע לירושלים יום אחד בלבד לפני עלייתו להר הבית, מוכח שסמך על מסורת מקובלת שהייתה בידי אנשי ירושלים. כנגד זה כותב הרב עמיחי ראייה שהרמב"ם לא נכנס להר הבית כלל, ממש"כ בספר המצוות (ל"ת עח): "שהזהיר **כל טמא** מהכנס למחנה לוי, שכמוהו לדורות הר הבית", דבר תמוה לכאורה, שהרי במשנה בכלים ובגמרא בפסחים נאמר שטמא מת מותר במחנה לוי, וביאר ר' אברהם בן הרמב"ם (מעשה ניסים סי' יא) שאפשר שבשעת חיבור ספר המצוות סבר הרמב"ם שטמא מת אסור בהר הבית והסוגיה בפסחים היא דעה דחויה, ואח"כ חזר בו בחיבורו. ומאחר שידוע שספר המצוות נכתב לפחות שנתיים אחרי הגעת הרמב"ם לירושלים, הרי שאילו אכן הרמב"ם עשה מעשה ונכנס בעצמו להר הבית לא היה ר' אברהם בנו יכול לייחס לו סברה זו, שבזמן כתיבת ספר המצוות עדיין סבר שהכניסה אסורה לטמא מת.

אולם החשבון אינו נכון. הדין שטמא מת מותר במחנה לוי מופיע לא רק במשנה-תורה אלא גם בפירוש המשנה (כלים א, ח), שהושלם במצרים אחרי ביקורו של הרמב"ם בירושלים **ולפני כתיבת ספר המצוות**. במהדו' הרב קאפח אין ציון להבדל בין מהדורות הרמב"ם בעניין זה (על אף שבידינו כיום גם נוסח מהדו"ק, ראה במבואו של הרב קאפח לטהרות). לכן, על פי הצעת ר"א בן הרמב"ם שבזמן כתיבת ספר המצוות סבר הרמב"ם שטמא מת אסור במחנה לוי (סברה קשה מאוד כשלעצמה!), על כרחנו כוונת ר' אברהם שאביו שינה את דעתו בעניין זה כמה שנים אחרי הגעתו למצרים, וממילא אין

תוקף המסורת על מקום המקדש – להלכה ולמעשה

להוכיח ממנה דבר לגבי דעתו ומנהגו בהיותו בירושלים. וכי מפני שעשה מעשה על פי דעתו הקודמת ימנע מלשנות את דעתו! הלילה לומר זאת על הרמב"ם הקדוש (כפי שהגדיר בנו רבי אברהם במאמרו על אגדות חז"ל, שסימן לקדושה הוא יכולת האדם להודות בטעותו ללא משוא פנים).

ב. ר' ישראל מפירושא (בסביבות שנת ה'רפ; אגרות א"י עמ' 172): "מענין בית המקדש החרב, הוא כמו חצר, גדול כמו כפר קטן... ויש בו י"ב שערים... ובשער אחד עזרת נשים י"ב מעלות גבוה מהר הבית, ועזרת ישראל היתה גבוה מעזרת נשים ט"ו מעלות, ובכותל מזרח יש שער אחד שקוראים שער רחמים... והוא סגור בשער של ברזל, הינו דלתות, ואין שום אדם נכנס מצד האיסור, ובלאו הכי הישמעאלים אינן מניחין להתקרב. ואומרים, בזמן שהיה המלך התוגר בכאן היו יהודים עמו ונכנסו בתוכה וכולם מתו". מלשונו ברור שהפרש המפלסים בין הר הבית לעזרת הנשים קיים ומוכר בימיו (ומהקשר משמע שגם עזרת ישראל, למרות לשונו "היתה"), ומכאן שהיה בידו זיהוי כללי של מקום המקדש על גבי הרמה. ומה שכתב "מצד האיסור" אין פירושו שיש דין שאסור להיכנס בשום אופן, אלא שמלבד העובדה שהישמעאלים אינם מאפשרים יש איסור להיכנס בלא טבילה, ואיסור מוחלט בחלקים מההר.

ג. הב"ח. לגבי חבל פוסקים שציינו את מקום המקדש בכיפת הסלע, כגון הב"ח, כותב הרב עמיחי שתי טענות: הם לא כתבו זאת לעניין הלכה למעשה שיש בה חשש כרת, וגם היו בחו"ל ולא ידעו במדויק את המצב בירושלים ולכן לא הייתה להם עילה לפקפק בידיעה אודות הצורה. לענ"ד הטענה אינה במקומה. הב"ח, למשל, שכתב על קריעת הבגדים לרואה את הקובה, האם חשב שמישהו בירושלים מחזיק מגילת יוחסין ובה שמותיהם של עד מפי עד עד בית שני המעידים על הקובה? מסתבר יותר שחשב שזהו כנראה מה ש"אומרים העולם", והניח בפשטות שמה ש"אומרים העולם" הוא הנכון הלכה למעשה. אכן, זו לא הכרעה בין כמה אפשרויות מוגדרות שהב"ח התלבט ועיין והכריע ביניהן, אלא זוהי הליכה סתמית אחרי המקובל. **זוהו בדיוק המבוקש בדיון זה ונכון גם לגבינו:** כשאין שום קושייה של ממש – יש לסמוך על הזיהוי המקובל.

ד. דרך הקודש (לרבי חיים אלפנדרי, קדושה שלישית סי' ב, מהדו' זכרון אהרן עמ' פב) כתב הלכה למעשה שמתר לטבול ולהיכנס להר הבית. גם החזון נחום בהערותיו שם, שחתר להסביר את מנהג החסידים שנמנעו מלהיכנס לשוק מוכרי הכותנה,³⁷ הסביר זאת בחשש זיבה וכיו"ב ולא כתב בפשטות שחששו שזיהוי הרדב"ז מפוקפק. חשוב להזכיר ששניהם היו מחכמי ירושלים.

37. להסברת החשש באתר זה ראה בפירוט בדברי הרב קורן, מעלין בקודש ל עמ' 47-53.

ה. החיד"א. כפי שציין הרב עמיחי, בברכי יוסף (סי' תקסא) מפנה החיד"א לתשובת הרדב"ז: "מותר להתקרב אל פתחי בית המקדש, וליכנס לעליות אשר סביב בית המקדש. הרדב"ז בתשובה תרצא, ועיין בספר דרך הקדש למהרח"א". אלא שהרב עמיחי מביא משו"ת חיים שאל סי' ח, שם מבאר החיד"א שהבאת מקור בברכי יוסף אינה מלמדת על דעתו שלו, אלא אם כן הוסיף התייחסות משלו כגון "וכן עיקר" וכדומה. על כך אשיב: אין כוונת החיד"א לומר שכאשר לא הוסיף דבר מה פירוש הדבר שיש לו פקפוק במה שהביא, אלא שהוא עצמו לא הביא את הדברים בכור הבחינה, ואין כאן אלא ידיעה שכך כתב חכם פלוני. אם כן, יש ללמוד מהבאת הדברים בשתיקה ובלא מחלוקת שבזמנו של החיד"א לא הייתה בירושלים הסתייגות ידועה מזיהויו של הרדב"ז, שכן אם הייתה כזו היה החיד"א יודע עליה ומציין זאת.

ו. פאת השולחן. הרב עמיחי מצטט מקורות שבהן רבי ישראל משקלוב מזכיר בפשטות את הסלע כמקום המקדש, ברם "כשהוא דן בשאלת הכניסה להר הבית (פ"ג הערה כו) אין הוא מזכיר כלל את הסלע... שכל הדיון בעניין הכניסה להר הבית היה רק ביחס למקומות בצידי הר הבית... אך מעולם לא דנו להתיר כניסה אל רחבת הר הבית עצמה, שבפועל גם לא יכלו להיכנס אליה". ולא היא. הפאה"ש בסי' ג סי"א מביא את לשון הרמב"ם (בה"ב פ"ז ה"ז) על כך שמצוות מורא המקדש קיימת גם בימינו ולכן "לא יכנס אלא למקום שמותר להכנס לשם, ולא יכנס להר הבית לא במנעליו...". וטרח להוסיף: "ויש אומרים דטבולי יום אסור ליכנס להר הבית, ולדברי הכל נדות ויולדות זובים זבות ובעלי קריין אסורים ליכנס במקום הר הבית". זהו דיון בפרטי ההלכה של הכניסה להר גופו, ופשטות כל דבריו שמותר להיכנס להר הבית בזה"ז ע"פ ההנחה, שלא הזכיר כאן במפורש אך הייתה ידועה ומפורסמת ומופיעה אצלו במקומות אחרים, שאבן השתייה היא בכיפת הסלע. אילו היה בימיו פקפוק על כל הר הבית שמא הוא ספק-עזרה, לא ייתכן לכתוב כפי שכתב.

יתירה מזו: מדברי הפאה"ש (בהערה כו) ניכר שהוא דן בהלכה אקטואלית. הוא מאריך לדון הלכה למעשה על טבול יום בהר הבית, וז"ל: "האריך הרב כו"פ להוכיח דהכותלים שאנו רואים... ששם כותלי הר הבית... אלא שכתב... אם כן אין לנו לקרב מפתח הר הבית ולפנים כי משם והלאה הוא מחנה לוי, עי"ש. ולפי דבריו א"כ לפנים לחומה זו היה צריך זהירות שלא ילכו טבולי יום, וזה קשה הרבה, והרמב"ם לא כתב שם בהלכה ט"ו אלא הר הבית מקודש ממנה שאין זבין זבות נדות ויולדות נכנסים לשם... ונ"ל דהרמב"ם ס"ל כמ"ש התוס'... שלא חידשו אלא על החצר וחצר היינו עזרת נשים... אבל רש"י פירש הר הבית על חצר חדשה, ולשיטתו צריכים ליזהר בהילוך לפנים מהר הבית גם טבולי יום, וגם לדברי הכל בזבים זבות ונדות ויולדות ובעלי קריין צריכים ודאי ליזהר מלכת שם". מה מובן לשונו "וזה קשה הרבה"? לענ"ד משמעות הלשון "היה צריך זהירות" וכו' שבפועל אין מקפידים על כך, והחידוש היוצא מהכו"פ קשה מבחינה

מעשית, כפי שזה אכן קשה בימינו, לטבול ולוודא את שמירת הטהרה עד למחר.³⁸ וגם מן העניין מוכח כך, שלא כתב "שהרי הרמב"ם" וכו', וגם ביאר בהמשך בדברי הכו"פ מתאימים לדעת רש"י, וכל הסגנון אינו בלשון קושייה עיונית חמורה על הכו"פ. הוי אומר: הפאה"ש הכיר מציאות שבה יהודים טובלים ונכנסים להר הבית, ועל כך דיונו.³⁹ אכן, חסר בדבריו דיון מעשי על הגבולות המדויקים בתוך ההר, וסביר יותר שכניסת יהודים הייתה לשולי ההר, אך על כל פנים - מבפנים!⁴⁰ דברים אלה סותרים לחלוטין את הקביעה שגדולי ירושלים לא סמכו על הרדב"ז, ושהמנהג המקובל במאות השנים האחרונות הוא לאסור בהחלט את הכניסה.

ז. **פתח הדביר**. הרב עמיחי מאריך בהבאת דבריו (השמטות לסי' רמח סוף אות יג, נדפסו בח"ד דף שיט), אך לא ציין שהביא את דברי הרדב"ז "שנשאל אם מותר ליכנס לעליות הבנויות סביב לבהמ"ק שבולטות לתוך בהמ"ק והשיב שלא כל העליות שוות, כי הדבר ברור שתחת הכיפה שם אבן השתיה בלי ספק", וסיים בפתח הדביר: "הארכתי להביא כל זה להוכיח דגם בזה" מקום ירושלים ומקום בהמ"ק ידוע ומפורסם לכל בודאי הגמור ולא נשתנה ולא הסבו שמותם".

ז. עמדת רבני ירושלים בשנות ה'ת"ר

במקורות שונים מצוין, כדברי הרב עמיחי, שהחל משנת תרט"ז אפשרו המוסלמים את הכניסה להר הבית לבני דתות אחרות (אולי רק לתיירים בעלי אזרחות זרה).⁴¹ ממקורות

38. גם הלשון "קשה הרבה" נפוצה יותר במובן של קושי מעשי, אך מצאנוה בפאה"ש עצמו (סי' כז סקמ"ה) במובן של קושי עיוני.

39. ומש"כ בסוף ס"ק כז שאולי דברים השתנו, הוא לעניין חומת הר הבית, שאולי השתנתה מאז הכו"פ וא"כ היה מקום להזהר שבעל קדי יתרחק מכתלי הר הבית, אך לא פקפק שמי שטבל או עכ"פ גם העריב שמשו יוכל להכנס להר הבית. לגופו של עניין על דעת הכו"פ בטבו"י, אמנם בפרק ו (מהדו' ביהמ"ד להלכה בהתישבות עמ' קב) כתב ש"טבול יום אל יכנס למחנה לוייה, אם כן אין לנו לקרב מפתח הר הבית ולפנים כי משם והלאה הוא מחנה לוייה", אך סיים "ועדיין נאריך בזה בגזרת הבורא". נראה שכוונתו לדבריו בפרק י (עמ' קעט), שם הביא את דברי הרמב"ם שטבו"י אסור בעזרת נשים בלבד, אם כן משנה אחרונה עיקר (ולא כפי שפירשו המהדירים ש"נאריך בזה" מתייחס לעמ' קיד, שם דן בטמא מת ובשער ניקנור).

40. אמנם בתקופה זו בדרך כלל לא הורשו היהודים להיכנס להר, כדלקמן, אבל כנראה ההקפדה על האיסור השתנתה מזמן לזמן.

41. ראה 'תבואות הארץ' מהדו' תר"ס עמ' שמה, שם כתב המחבר ר' יהוסף שווארץ, כנראה בשנת תר"ה, שהישמעאלים לא מאפשרים לזרים להיכנס להר, ובהערת עורך המהדורה, רא"ם לונץ, כתב: "משנת תרט"ז והלאה, אחרי מלחמת קרים, הרשתה הממשלה הרוממה יר"ה לכל איש מאיזה אמונה ודת שהוא לבקר את המקום, וכל הנוסעים והתרים יבקרו אותו ואת מערותיו ואין מוחה בידם, ורק לבלי יפגעו בהם נערים שובבים נוהגים לקחת עמהם שוטר מבית מועצות הקונסול או הממשלה יר"ה". ראה גם קובץ 'ירושלים' ח"ה עמ' 1 ו'ירושלים בספרותנו' עמ' 457.

אחרים נראה שגם לאחר מכן היו שנים רבות שבהן נאסרה הכניסה.⁴² אולם מאז שנת ה'תרע"ד הייתה ללא ספק כניסה חופשית להר,⁴³ ואז גם התפרסמו כרוזים מטעם בתי הדין בירושלים השוללים את הכניסה להר הבית.⁴⁴

מעיון במקורות מתקופה זו מתבררות לענ"ד שתי נקודות: א. עובדתית, אכן המנהג הרווח בין יראי ירושלים היה שלא להיכנס להר הבית.⁴⁵ אך לא נכון לומר שזו הייתה עמדת כל רבני ירושלים ולכל אורך התקופה. ב. בניגוד לדברי הרב עמיחי, האיסור שהוכרז אינו נובע כלל וכלל מפקפוק כלשהו במסורת הכיפה. הטענה ש"מקום המקדש נעלם מאיתנו" התפרסמה לראשונה ע"י רבנים חשובים רק בתשכ"ז, מיד לאחר מלחמת ששת הימים ובטרם נערכה חקירה ודרישה כדבעי.⁴⁶ לפני תש"ח, ההנהגה שלא להיכנס להר הבית נבעה משני טעמים: מחוסר ידיעה מספקת על גבולותיהם המדויקים של העזרה והחיל (נושא שידון בפירוט בהמשך), וכדי למנוע כניסת תיירים באיסור לכל חלקי ההר וללא טבילה.

א. הרב דוד בן שמעון, בעל 'צוף דב"ש'. הרב צוף דב"ש, מרבני ירושלים, בספרו שער החצר ס' תט"ו (בנדמ"ח עמ' 547) סומך על הרדב"ז הלכה למעשה: הוא מביא מדרך הקדש שמותר אחרי טבילה להיכנס להר הבית, אבל מי שנהג איסור אין להתיר לו, מדין נדר, עי"ש. ובס' תקעד (עמ' 693) דן במנהג "חסידים ואנשי מעשה" להמנע מהליכה בשער הכותנה, כאמור, והביא את דברי הרדב"ז, הכותב שזוהי חומרא יתירה, והמחבר מסביר את מנהגם על פי חששות החזון נחום דלעיל, שמא גם טב"ו אסור, או שאנו זבים, או

בקובץ 'שומר ציון הנאמן' מ"ט בטבת תרט"ז מופיע מכתבו של אחד מחכמי ירושלים, ר' יצחק מפראג (ר' יצחק אפלאטקא, תלמיד החת"ס): "מה שכתבתי [לפני] חודש שתיים לחכם מופלג ספרדי פה מחנה קדשנו... אודות האבן שחצבו אתמול מאבן שהושתת ממנו העולם כולו, פריצי בני עמנו בדרכם על אדמת הקודש בשאט נפש".

42. ראה להלן במובאה מהמשכנות לאביר יעקב והערה 48.
43. בעיתון הירושלמי 'מוריה' מ' בניסן תרע"ד מופיע מכתבו של "בעל הבית פשוט" המתריע על כניסתם של תיירים ושל חוגי המשכילים בירושלים, "ואף גם כתות כתות מתלמידי בתי הספר הידועים", ש"מבקרים את הר הבית בראש גלי, עוברים ושבים משער לשער, הולכים ובאים פנימה", ולפיכך "ראוי ונכון ונחוץ שהרבנים יפרסמו את האיסור בלשונות אחדות" (מצוטט בחלקו אצל וילנאי, ירושלים בירת ישראל – העיר העתיקה, ח"א עמ' 286).
44. ראה ב'מקדשי תיראו' גיליון 3 עמ' 29 והלאה, מודעה שהודפסה ב'ב בניסן, שבוע לאחר מכתבו של "בעל הבית", מן הסתם בתיאום מראש.
45. מלבד המקור שציין הרב עמיחי מהספר 'הר הבית' מאת מיכלין, ירושלים תרע"ז, עמ' 4, יש לציין לספר 'ארצנו', יפו תרפ"א, עמ' 91: "היהודים החרדים אינם נכנסים להר הבית מפני טומאת מת". וב'טוב ירושלים' (אונגוואר תרצ"ד), פרק ו סעיף ד, כותב ע"פ ביקור בירושלים בשנת תרצ"ג: "הר הבית הוא קדוש בקדושתו הקודמת, וכל איש ישראל שומר דת תורתו אינו מציג כף רגלו עליו".
46. אציין כדוגמה שתשובת הרב עובדיה יוסף זצ"ל בעניין (יביע אומר ח"ה י"ד ס' כו) נכתבה כבר בג' סיון תשכ"ז, ויש בה דיון מפורט כדרכו בקודש במקורות התורניים הנוגעים לעניין, האם הקדושה קיימת או לא, ואילו הבירור המעשי על זיהוי המקומות קצרצר ואינו ממצה.

מדין ע"ה כזב, או למחוס"כ דזב. עכ"פ לא שלל את קביעת הרדב"ז, ולשונו "דלאו משום כיפה נגעו בה, אלא משום הר הבית גופיה". מכל דבריו ברור שיעיקר הדין כרדב"ז להתרחק מן הכיפה ותו לא. הספר נדפס בירושלים תרכ"ב, כאשר כנראה הייתה אפשרות מעשית להיכנס להר הבית, ובניגוד לדברי הרב עמיחי (הערה 49) שבשנת תרכ"ב "היה המנהג פשוט בירושלים להיזהר שלא להיכנס כלל להר הבית".

ב. **ב'משכנות לאביר יעקב'** (לרב משה הלל גלבשטיין, שעלה לירושלים בתרכ"ט ופעל לחידוש מצוות שמירת המקדש)⁴⁷, במכתב משנת תרמ"ו, כתב: **"זאם עכ"פ היו נכנסין עכשיו להר הבית במקום שמותר לכנס, והיו מקיימין מצות מורא מקדש שלא יכנס במקלו כו', היה גם כן מקום לומר: מדמקיימין מצות מורא מקדש ואין מקיימין שמירת המקדש, שמע מינה שהוא מנהג [שלא לקיים מצוות שמירת המקדש]. מה שאין כן כיון שאין נכנסין עכשיו כלל אפילו במקום שמותר לכנס, מטעם שאי אפשר כלל לכנס שם עד שיונתן רשות מהממשלה יר"ה, אם כן אין שום ראייה".** ברור שהמחבר לא הכיר מנהג חומרא או גזירת בית דין שלא להיכנס, ולדעתו הכניסה באופן המותר היא קיום מצוות מורא מקדש. כל פעולתו לשמירת המקדש הייתה להרחקת הטמאים שטומאתם יוצאת מגופם ואסורים בהר הבית (עי"ש דף א,א, אות ד).⁴⁸

ג. **בספר 'שמש ומגן' לרב חביב סתהון** (רב בטבריה, נדפס בירושלים תרנ"א; דף מה ע"ב): **"לפי דברי הרדב"ז ז"ל נראה דשפיר דמי ומותר ליכנס להר הבית בזה"ז וכדאי הוא לסמוך עליו".** כפי שמציין הרב עמיחי, דיונו המעשי של הרב סתהון הוא האם מותר לעמוד ברחבת הכותל המערבי, שסבר בטעות שהיא בתוך הר הבית.⁴⁹ אך ברור מדבריו שלא פקפק כלל בזיהויו של הרדב"ז, ולא כתב שום הבדל להלכה בין צדו המערבי או המזרחי של הכותל.

47. חלק שני, טהרת הקודש, דף טו,א, ועל תאריך המכתב עי"ש דף יב, ציינו לו הרב נעם שפירא והרב יוסי פלאי בספרם 'המסורת על מקום המקדש'.

48. לשאלה העובדתית האם הייתה אפשרות ליהודים להיכנס ראה גם שם דף י עמ' א-ב, בהתכתבותו עם האדר"ת בשנת תרסב-תרסג: האדר"ת טען שבזה"ז בטלה מצוות שמירת המקדש מאחר שממילא מונעים מישראל להיכנס, והמחבר משיב לו שאעפ"כ המצווה קיימת, ואדרבה, יש בה גם הצלת נפשות! מדברי שניהם משתמע שזהו המצב הקבוע שהכירו. ראה גם בספר 'שערי ירושלים' (לר' משה נוסבוים, לבוב תרל"א, שער ה: שבחי הארץ, מרום מראשון מקום מקדשנו, מהדו' ירושלים תשכ"ז עמ' 64), שלפי תיאורו אין מאפשרים להיכנס להר הבית אלא רק למחכמה, מקום המשפט.

49. לשונו: **"שהרי הר הבית היה מושך למערב ק' אמה אחר י"א אמות של העזרה, כמ"ש הרב תפארת ישראל ז"ל... ונראה ברור שכותל זה אינו כותל מערבי של הר הבית, חדא שאינו רחוק קי"א אמה מן הקובה ממזרח למערב, כאשר נראה בחוש".** אכן כך "נראה בחוש" לעומדים ליד הכותל, אך מראית העין מטעה, והמרחק בין קיר המסגד לכותל המערבי הוא כ- 80 מטר (על הטעות ממראית העין ראה באריכות בדברי הרב קורן, מעלין בקודש ל הערה 67, ושם דוגמה דומה מדברי החוקר ר' יהוסף שווארץ), וראה להלן.

ד. כף החיים. הרב עמיחי מציין לפני מקורות סותרים בדבריו: מחד בסי' צד ס"ק ה (נדפס לראשונה בתרע"ג): "ועכשיו שבהמ"ק חרב ואין אנו יודעין באיזה מקום היה החיל ובאיזו מקום היתה עזרה בכל מקום מבהמ"ק אסור ליכנס ואפילו הוא טהור משאר טומאות ואין עליו כי אם טמאת מת בלבד". ומאידך בסי' תקסא ס"ק ח (נדפס לראשונה בתרצ"א): "מותר להתקרב אל פתחי בהמ"ק וליכנס לעליות אשר סביב בהמ"ק. הרדב"ז בתשובה סי' תרצ"א, ברכ"י אות ג, שע"ת אות ה". הרב עמיחי בוחר לומר שהמקור השני אינו אלא "מראה מקום", ולכל היותר זהו היתר לסביבות ההר, ואילו בסי' צ כוונתו לפקפק על זיהוי אבן השתייה. לענ"ד זהו דוחק גדול (בפרט בהתחשב העובדה שבתקופה זו כנראה היה זה נושא "חם" על סדר היום הירושלמי). ברור מדבריו שהוא קיבל את זיהוי אבן השתייה עם הצכרה הלכה למעשה, והסייג בסי' צד פירושו שגם על פי זיהוי זה קשה לדעת עד היכן הגיעו העזרה והחיל, כפי שיתבאר.

ה. הרב אליהו קלאצקין. הרב עמיחי מצטט את הרב אליהו קלאצקין, רבה של לובלין ומגדולי ירושלים, בדברי מחאה שפרסם (בשנת תרפ"ח) כנגד מי שרצה להתיר עלייה להר: "יחומר האיסור ידוע ומפורסם, ולא נסתפק בזה מעולם מי שיש בו שמץ ריח תורה ויראת שמים". הרב עמיחי מפרש שהכוונה לאיסור העלייה להר הבית, אך הדברים הוצאו מהקשרם. כותרת דברי הרב קלאצקין היא אכן "בדבר איסור הכניסה להר הבית בזמן הזה", אך בכותרת המשנה נכתב: "על דבר החוברת דלתי לבנון"⁵⁰, מאת הרב יהודה נוח בראוור, שביקש להתיר כניסה בטומאה למקום המקדש עצמו בטענות שונות, וכן להר הבית ללא טבילה כלל. נעתיק כמה משפטים מדברי הרב קלאצקין: "הנה בשו"ת הרדב"ז סי' תרצ"א הביא מה שהיו מחמירין שלא ליכנס בשוק אל קטאניק... וכתב שאין לחוש לזה כל שיש בינו ובין הכיפה יותר מי"א אמה... והביא שיטת הראב"ד דהאידינא אין כרת למי שנכנס למקדש, ודגם לשיטת הראב"ד איסורא בודאי איכא מה"ת⁵¹. והמג"א סי' תקסא סק"ב פסק כדברי הרמב"ם". בהמשך הביא מקורות נוספים לכך שקדושת המקדש קיימת גם בחורבנו. הדברים מתמיהים: האם יתכן שאחרי שהביא במפורש את היתרו של הרדב"ז ללא כל הסתייגות יכתוב שאין ספק באיסור הכניסה להר הבית כולו אפילו לאחר טבילה, כביכול דבריו החריפים מוסבים על הרדב"ז חלילה, וללא שום נימוק כגון שמקום המקדש נעלם מאיתנו?! לענ"ד ברור שרק כנגד הסברה שהכניסה מותרת לגמרי לכל מקום כתב "ולא נסתפק בזה מעולם מי שיש שמץ ריח תורה ויראת שמים". ואם למעשה כוונתו לאסור את הכניסה לכל הר הבית בכל אופן, אין זה מחמת פקפוק בדברי הרדב"ז, אלא מחמת הקושי לאמוד את המרחק, כדלקמן.

50. כך במקור בעיתון 'קול ישראל' ט ניסן תרפ"ח.

51. מלשונו משמע שזו דעת הרדב"ז, וצ"ב, עיין בתשובתו שם.

1. **הרב יעקב חי זריהן.** הרב עמיחי מצטט מדבריו (תורת יעקב יו"ד סי' א, עמ' קסב): "גדר גדול אצל עם ישראל לבל יקרב איש מישראל לדרוך כפות רגליו לפניו מן הכותל המערבי, ואף תינוקות של בית רבן ידוע הוא אצלם". בעניין זה יש להעיר: הדברים נכתבו בשנת תר"צ, במכתב לרב בראזור הנזכר, ואין תימה אם בתגובה להצעתו הנועזת נוסחו הדברים באופן מוקצן. ידוע גם שהיו יהודים יראים ושלמים שעלו להר הבית בתקופה זו, עד פרעות תרפ"ט.⁵² ועוד: הרב זריהן בהמשך מכתבו (עמ' קסו, ודברים מקבילים מובאים בשמו בשו"ת משפט כהן סי' צב) דן על אפשרות ההקרבה בזמן הזה ומחדש שמקום המזבח אינו מעכב וכל העזרה כשרה למזבח, וחיוב הכרת בזה"ז על שוחט ומעלה בחוץ, מפני שהקרבת ראוי להתקבל בפנים, הוא מפני שגם כיום ניתן להקים את המזבח במקום כלשהו בעזרה, גם אם לא במקומו המקורי המדויק. מדבריו מתבאר בעליל שלא היה לו שמץ פקפוק על זיהוי מקום המקדש בכיפת הסלע.

2. **הרב יוסף ידיד הלוי** (מרבני ירושלים תר"ע-תר"צ). דברים מאלפים בנדון דידן כתב הרב יוסף ידיד הלוי (ימי יוסף ח"ב יו"ד סי' יט, נ"י תשל"ב עמ' רז), בתגובתו לבעל 'שער דלתי לבנון' הנ"ל. 'בשער דלתי לבנון' מסתמך על מעשהו של הרמב"ן המובא בספר חרדים (כך בדלתי לבנון ובימי יוסף, וכיום ידוע שבמקור הדברים הכוונה לרמב"ם), ש"נכנסתי לבית הגדול והקדוש", כנ"ל. על כך הגיב הרב הלוי: "איך מביא ראיה מהרמב"ן שנכנס למקדש, דאפילו לדעתו קשה, איך הרמב"ן נכנס למקדש, דאיזה דוחק היה לו ליכנס לבית המקדש? א"כ לדעתו יהיה הרמב"ן חולק גם על הראב"ד!... אלא על כרחיך לומר שאין לסמוך על מעשה זה. ועוד, דאולי הרמב"ן מכיר מקום הר הבית, או מחכמתו או עפ"י רוח הקודש, לא רחוק לומר כן על הרמב"ן שהוא מכיר ויודע מקום הר הבית שיוכל ליכנס טמא מת לשם... ואיזה מקום החיל שאסור, ולהר הבית נכנס. אבל אנחנו, שלא ידענו איה מקום הר הבית ואיזהו מקום החיל שאסור ליכנס טמא מת לשם, אסור לנו כניסה לגמרי". לדעת הרב הלוי הכניסה להר כולו אסורה לחלוטין, אך מדוע? מהרישא של דבריו ניכר שהבין ש"המקדש" שאליו נכנס הרמב"ן הוא מקום המקדש ממש, ועל כך תמה בתרתי: לשם מה נכנס לשם, ואיך יתכן שהוא חולק אפילו על הראב"ד שאסר עכ"פ מדרבנן? ולכן העמיד שרק "להר הבית נכנס", ולזה קרא "הבית הגדול והקדוש".⁵³ וברור מלשון הרב הלוי שעל פי הבנתו ברישא אין כל קושי מעשי

52. מפורסמת עדותו של של רבי שמואל הורביץ, מחסידי ברסלב (ימי שמואל ח"ב פרק קמד), על עלייתו להר עם קבוצת חסידים בסוכות תרפ"ה, "עד המקום שמותו לטמאי מתים לילך בו", והוא מתאר שהיה זה דבר מקובל לעלות ברגלים להר הבית עד פרעות תרפ"ט.

53. אבהיר יותר את הטענה שברישא הבין שמקום המקדש הוא המקדש ממש: הרי הרמב"ם (לגרסתו: הרמב"ן) כותב שם שקבע את היום כיו"ט מרוב שמחתו שזכה להגיע למקום הקודש, ומה מקום לשאלה זו "איזה דוחק היה לו"? מסתבר שכוונת הרב הלוי שאמנם הרצון להגיע להר הבית מובן, או

בשאלה כיצד ידע הרמב"ן היכן מקום המקדש, מפני שהכול יודעים שהוא בכיפת הסלע. לעומת זאת ידיעת הר הבית והחיל זקוקה לחכמה מיוחדת או אפילו לרוח הקודש!⁵⁴ לפשר העניין ראה להלן. טעם נוסף לאיסור כתב הרב הלוי: "וגם אפילו אם יהיה ידוע אם נתיר הכניסה להר הבית טמאי מתים יבואו להכנס גם זבין וזבות נדות ויולדות, שאלו אסור להם הכניסה אפילו להר הבית".

ח. הראי"ה קוק זצ"ל. כידוע הראי"ה חתם על כרוזים האוסרים את העלייה למקום המקדש, והדברים נוטים שכוונתו המעשית הייתה להר הבית כולו. אך מתשובותיו במשפט כהן סי' צא-צב, שדן על המניעה מחידוש העבודה רק מפני חידוש גדול שחידש, שמכיוון שאיננו יודעים לכוון את מקום המזבח במלוא דיוקו הרי זה מעכב בו מדין "כל שאינו ראוי לבילה", ברור שהניח שאפשר לזהות את מקום המזבח באופן כללי.⁵⁵ אציין גם למובא בספרו של אמ"ר שליט"א 'המקדש אורו של עולם' עמ' 17, על מעורבותו של הרב חרל"פ זצ"ל בניסיון להקרבת קרבן פסח בשנת תרפ"ז, בהיותו מכהן כר"מ בישיבת 'מרכז הרב' בחיי חיותו של מרן הרב זצ"ל, ואין ספק שהדבר נעשה בתמיכתו. המסקנה המתבקשת היא כאמור: זיהוי מקום המקדש הלכה למעשה – לחוד, ואיסור הכניסה לתיירים – לחוד.⁵⁶

ט. רבני חו"ל. הרב עמיחי מביא שורה של גדולים מחו"ל אשר הסתמכו על כיפת הסלע בדיון על חידוש העבודה (ר"א גוטמכר ור"ש סופר) או על הכניסה להר (בנין ציון), ודוחה את דבריהם בטענה שבהיותם בחו"ל לא היו בקיאים בנעשה בירושלים, ועמדתם

אפילו לעזרה אם לדעתו הדבר מותר בזה"ז, אבל עכ"פ לא היה לו להיכנס למקום ההיכל, שהרי גם כשבהמ"ק קיים אין נכנס לשם אלא כהן לצורך העבודה ואינו מקום לתפילה גרידא.
54. כמו כן מתבאר ממש"כ בקובץ 'וילקט יוסף' יג (תרע"א) סי' קלד, מאת הרב שלום ליב איזנבאך מירושלים (מח"ס באר יצחק ותכלת מרדכי על המשנה). הוא דן למעשה על אכילת זיתים שגדלו במקום המקדש והערבים הוציאו למכירה, ומגיב לדברי הגרצ"פ פרנק (שם סי' צה) שצידד להתירם, בין השאר משום שרובם גדלים בהר הבית ולא בעזרה, ובה אין איסור הנאה. כותב הרב איזנבאך: "ואטו אנן ידעינן השתא היכן הוא מקום הר הבית או מקום העזרה? ורק מקום קדשי הקדשים אומרים העולם שהוא תחת הבנין שהיו עושין הישמעלים, ואף זה אינו דבר ברור, ורק מה שהאבן שתיה שם יש ראייה לזה ואמרי אינשי שאף עכשיו ניכר האבן שתיה, ועיין ברדב"ז... אבל מקום העזרות עד השתא לא יכולין לידע בבירור האיך הוא". הרי בפירוש שידיעת מקום קדש הקדשים אינה מספקת לידיעת גבולות העזרה.

55. דחייתו של הרב עמיחי לעניין זה אינה נראית. לדיון בחידושו הגדול של הראי"ה עיין במש"כ בשערי היכל על זבחים, מערכה קמה הערה 33. והעירו לי שמדקדוק דברי הראי"ה בסי' צב במסקנתו עולה שאע"פ שלהלכה היכולת לבנות במדויק מערכת, למעשה אין זה מעכב כי מסתמא יש בכל דור ודור בעלי רוח"ק היודעים, ואם כן היכולת קיימת, אפילו אם איננו יודעים מיהם אותם בעלי רוח"ק, עי"ש.

56. כפי שהראה הרב עמיחי בעצמו (הערה 36 במאמרו), הרב קוק נאלץ למחות בקבוצות מבתי ספר חילוניים שעלו להר ללא כל היתר.

המנוגדת של רבני ירושלים מכרעת. על פי מה שהתבאר אין בזה ממש, כי בשנת תרכ"א-תרכ"ב (בעת שעסקו בזה הרב גוטמכר והבנין ציון) לא היה בירושלים מנהג ברור לאסור את הכניסה, ועוד, שאין כאן כל פלוגתא על עצם הזיהוי.

י. באשר לחפץ חיים, הרב עמיחי מציין לספרו ליקוטי הלכות (זבחים לד ע"א, זבח תודה ד"ה שלמים), שם הוא דן על חידוש העבודה "אם על מקום ההיכל בנוי איזה בנין, כמו שמצוי היום בעוונותינו הרבים". על כך דוחה הרב עמיחי בגילא דחיטתא, שהדיון הוא רק לחומרא, האם הבניין פוסל. עכ"פ ניכר שזו הייתה הנחתו הפשוטה של הח"ח, שהבנין עומד על מקום ההיכל.

הרב עמיחי מביא גם מספר המצוות הקצר של החפץ חיים, ל"ת קצג: "שלא יבוא טמא למחנה לוייה הוא הר הבית, שנאמר (דברים כג, יא): 'כי יהיה בך איש אשר לא יהיה טהור וגו' לא יבא אל תוך המחנה". וקבלו חז"ל (פסחים סח ע"א) שהוא מחנה לוייה - והוא הר הבית. וטמא שעבר על זה ונכנס להר הבית, עובר בלאו זה. ונוהג גם בזמן הזה, בזכרים ובנקבות, כיון שאנו טמאי מתים". ושואל הרב עמיחי: מה עניין טמאי מתים לאיסור הכניסה להר הבית? מכאן שכיום כל ההר בכלל האיסור. תשובתי: הטלת איסור על כל ההר אינה סותרת להנחה שכיפת הסלע היא מקום המקדש, כפי שכתבתי ועוד יתבאר בסמוך. ועוד, שכפי שציין הרב עמיחי הח"ח לא מונה לאו נפרד על כניסה לעזרה, וא"כ יש לומר שכוונת הח"ח בסגנונו המעשי לכלול כאן בקיצור את כל איסורי הכניסה שבהר הבית, ורוצה לומר שבעל קרי אסור בכלו וטמאי מתים בחלקו. ושמא הבין כך את לשון הרמב"ם המוקשית בסהמ"צ עח (שנדונה לעיל בבירור שיטת הרמב"ם): "שהזהיר כל טמא מהכנס למחנה לוייה שכמוהו לדורות הר הבית", דהיינו: חלק מהטמאים - בהר כולו, ואחרים - בחלקו הפנימי.

ז. פשר האיסור והשלכותיו

מה פשר עמדת הרבנים שהוזכרו, שמצד אחד מקבלת את זיהוי הכיפה ומאידיך אוסרת את העלייה מחמת חוסר ידיעה על גבולות העזרה והחיל? הרי לכאורה כאשר אבן השתייה ידועה ממילא ניתן לחשב את המרחק ממנה עד סוף העזרה והחיל, על פי הכתוב במסכת מידות!

היה מקום לתלות את הקושי בקביעת גבולות החיל במחלוקת הראשונים בפירוש המשנה במידות פ"ב מ"ג: "לפנים ממנו החיל עשר אמות", שהרמב"ם פירש זאת על גובה המחיצה ואילו שאר הראשונים ורוב האחרונים פירשו על רוחב השטח, ונמצא שלפי הרמב"ם איננו יודעים את רוחב החיל, ושמא היה גדול מאוד. ברם, בדברי כל המחברים הנ"ל על אודות איסור הכניסה אין זכר לדיון זה, וקשה להניח שסברת הרמב"ם לבדה עוררה

את הספק (באיסור דרבנן).⁵⁷ בוודאי לא שייך לומר שספק זה הוא שנצרך ל"רוח הקודש" שהזכיר הרב הלוי (שנזקק לה הרמב"ן, כנ"ל, לפי גרסתו) כדי לדעת את גבול החיל. ואם גודל האמה הוא המעורר את הספק, הרי ההפרש בין הדעות הוא כ-20% בלבד, וניתן לתחום את הספק לרמה ותו לא.

אכן, הקורא בן ימינו, שמורגל במפות, שרטוטים ותצלומי אויר וכל המידע גלוי לפניו, מתקשה להבין כיצד ייתכן לקבל את זיהוי כיפת הסלע עם מקום המקדש ומאיך לאסור את הכניסה להר כולו מחשש ממשי (ולא כהרחקה גרידא) מפני כניסה לעזרה או לחיל. אך בתקופה שבה אין מפות ואין צילומים, קשה היה מאוד לעולה להר לשער ולהגדיר לעצמו ולאחרים האם הוא רחוק מספיק ממקום המקדש כשיעור העזרה וכתליה והחיל.⁵⁸

על מנת להבין לאשורה את עמדת רבני ירושלים אביא את דברי כמה מחברים ירושלמים בני התקופה,⁵⁹ המתארים כדלהלן: מאז שניתנה הרשות לבני כל הדתות לבקר בהר הבית והתחיל המחקר המדעי של ההר, נפוץ בעולם כולו מידע מפורט על הר הבית. חומר זה הופץ ותורגם בשלל שפות זרות, אך לא בלשון הקדש, והוא לא היה נגיש לציבור היהודי היושב בירושלים. המחברים הנ"ל מתנבאים בסגנון אחד במאמצייהם לתרגם ולפרסם את הידיעות הללו ליהודי ירושלים, ואעתיק את לשונו של ר' טוביה סלומון: "רבו החוקרים הארכאולוגים והאדריכלים שחקרו ומדדו... ועל זה כבר נדפסו ספרים רבים בכל השפות", ואילו "אצלנו היהודים נמצאים גם כן ספרים בתאורי המקדש והלשכות... אולם תאורי ציוני מקומות מדויקים בשטח המציאות כיום - זה חסר, וכשאמרו המחברים את דבריהם היו

57. מה עוד שבדפוסי הרמב"ם שהיו מצויים בידי האחרונים המילה "גבהו" בה"ב פ"ה ה"ג הייתה מוסגרת בסוגריים כמסופקת, ראה שינו"ס שם.

58. כך כתב גם ר' יצחק יחזקאל יהודה במחקרו 'הכותל המערבי', ששימש חומר רקע לחוות דעת שהוגשה לוועדת פיל אחרי פרעות תרפ"ט (נרפס בת"א תרפ"ט ושוב בירושלים תשכ"ח). הוא מסביר (מהדר' תשכ"ח עמ' 30, וראה דבריו בכל העניין) שמקום המקדש אכן ידוע במסורת, אבל גבולות החיל נשכחו.

מן העניין לציון שגם בעל 'מלכי בקודש' ובעל 'דלתי לבנון', שראו חשיבות פוליטית בעליית יהודים להר הבית אחרי הצהרת בלפור, "לחפש בנרות כח דהיתרא מסילה לעלות בהר ה' ולקום במקום קדשו" (דלתי לבנון דף ב, ועי"ש יז,א), לא דנו (לפי מה שראיתי לפום ריהטא) באפשרות להתיר כניסה לרוב ההר אחרי טבילה, אלא חתרו לקעקע בפרשנות 'צירתית' את האיסור הברור על הכניסה למקום המקדש בזה"ז. זאת, למרות שניכר מדבריהם שקיבלו שהכיפה היא מקום המקדש (ראה בדלתי לבנון דף ט, ובפרט במלכי בקודש ח"א עמ' 11, 41), ולכאורה יכלו ללכת במסלול הלכתי הרבה פחות 'נועז'. העובדה שלא עשו כך מלמדת עד כמה הבירור המדויק לא היה מעשי עבורם.

59. רא"ם לונץ (קובץ 'ירושלים' ח"ה, תרס"א, עמ' 2); מיכלין (הר הבית, תרע"ז, עמ' 4); טוביה (בן ר' יואל משה) סלומון (שערי הר הבית, תש"א, עמ' א-ב).

רק על פי האומדנה ולא על פי המדה הנכונה.⁶⁰ ועל כן כידוע נמצאו אחדים שאסרו את הגישה אל כתל המערבי, מקום שאחב"י מתפללים שם, בחשבם שהוא כתל העזרה, והחצר שלפניו אשר אחב"י מתפללים שם הוא מקום החיל, וכן ישנם רבנים שחשבו שגם החומות המזרחיות והדרומיות הם חומות העזרה ולא של הר הבית" (זאת, בניגוד לרב עמיחי שמייחס שגיאות מסוג זה לרבני חו"ל בדווקא).

לענ"ד אין דרך אחרת ליישב את הסתירה הפנימית הנ"ל בדברי כף החיים והרב קלאצקין, שמחד קיבלו את זיהוי הכיפה ומאיךך חששו לכל ההר. אין פירוש הדבר שלא הייתה להם שום אפשרות לברר ולחקור אילו רצו; מן הסתם יכלו במאמץ מסוים להשיג את פרטי המידע הדרושים. אך גם אם היו מתוודעים לכל הפרטים, לא יכלו לומר לציבור דברים ברורים ולצייד אותו במפה שתסמן את גבולות האסור והמותר. כך מוסברת היטב גם הסתירה לכאורה בדעת הרב פרנק שהצביע עליה הרב עמיחי, שמחד חתם על הכרוז האוסר ומאיךך סמך להלכה על זיהוי המקום לעניין חידוש העבודה.⁶¹

יוצא מכלל זה היה הרב יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי זצ"ל, ובתרתיו: מחד, למרות שכתב שזיהוי הצכרה עם אבן השתייה הוא "מסורה בפי כולנו ובפי עמים אחרים", כאמור, אעפ"כ פקפק בה, מחמת קושיות שהיו נראות בעיניו חמורות.⁶² מאידך, למרות קושיותיו תחם הרב טוקצ'ינסקי בהר הבית אזורים שהם בוודאי מחוץ לחיל, על סמך חשבונות אחרים (ח"ה פ"ט ס"ב), ולכן כתב נימוק שונה לאיסור הכניסה (ח"ד פ"ג עמ' כט): **"ובימינו שאין צורך מצוה להכנס להר הבית אסור להכנס לשם בכל אופן ואפילו קודם החיל ואפילו בלא נעלים, ואפילו זה היודע בנפשו שהוא טהור מטומאה היוצאה מגוף, דגם עצם הכניסה שלא לצורך מצוה היא בכלל מורא מקדש"**. הדברים נכתבו לפני שנת תש"ח, כאשר הייתה

60. כהמחשה לטענה זו אציין לספר 'המודד', ירושלים תרס"ב, שמפרט את מידות הר הבית ובית המקדש ע"פ המקורות, אך ככל שראיתי אין בו שום זיקה ושום אזכור למציאות הקיימת ושום מידע עדכני שהתברר בימינו. דוגמה נוספת: החוקר ר' שם טוב גפן, מקורבו של הרא"ה, במאמר 'מקום מקדשנו' שפרסם בשנת תרפ"א, סבור שמקום המקדש כיום גבוה למעלה מ- 20 מטר ממפלסו בימי בית שני (ר' שם טוב גפן, מטולה תשע"ח, עמ' 265). זאת, עשרות שנים אחרי פרסום מפות של פני הסלע ובורות המים המוכיחות את טעותו (שמעתי מהרב בעז אופן).

61. הרב עמיחי מתרץ אחרת ומציין למקדש מלך (מהדו' תשנ"ז עמ' לד-לה) שם נדון איסור הכניסה להר הבית מטעמים נוספים של חשש זיבה וכיו"ב. ברם, הגרצ"פ שם רק מביא את החזון נחום ולא קובע מסמרות שיש לחוש לזה, עיי"ש וב'הררי בשדה' עמ' קנג. ובעמ' קכו שם דן הגרצ"פ בשאלה האם הכותל המערבי הוא כותל העזרה, כפי שמובן מדברי הרדב"ז, ותמנה עליו מכח מנהגם של ישראל להתפלל אצלו, ולא העיר מהמרחק הרב בין הכותל לכיפה, ודוק.

62. עיר הקדש והמקדש ח"ד עמ' ט. קושיותו מתבססת על המספר שנקב התוס' יו"ט (מידות פ"ב מ"א) שהר הבית ש"מיעוטו במערב" הוא מאה אמה, אלא שהתוס' יו"ט כתב זאת כדוגמה בלבד, עיי"ש. עוד הקשה מהמרחק של האבן מהכותל הדרומי, לפי ההנחה שהוא כותל הר הבית ואינו הרחבה, כפי שאכן תירץ בהמשך.

אפשרות מעשית לעלות להר הבית, אך לא לתפילה או כחלק מפעולה מעשית לחידוש העבודה, וממילא אין בעלייה זו מצווה.⁶³ ראה עוד שם פרק ה, עמ' לט: "ומה שנוהרין בזה [באיסור הכניסה להר הבית] גם גברים שטבלו לטומאת קרי, זהו מחשש זבות שאין בקיאתן בזה, ומדובר על זה להלן פ"ז", ושם (עמ' נ-נא) כתב שמסתמא אין לחוש לזיבתו. מבואר כנ"ל, שלא ראה טעם ממשי לאסור. ובחלק ה (שנכתב אחרי קום המדינה, ראה עמ' ט) כתב (עמ' יג, פ, ועוד) על האפשרות להקים בית כנסת בהר הבית, עם שמירה מתאימה מכניסת טמאים שלא טבלו.

כמובן, אם הייתה בדין זה גזירת בית דין של רבני ירושלים, או מנהג בעל תוקף הלכתי מדיני המנהגים, היה מתבקש שהרב טוקצ'ינסקי, שמי כמוהו אמון על מנהגי ירושלים, יתעד את המנהג ויעמוד על משמרתו, או עכ"פ ידון בגדרי "אין ביד רשאי לבטל דברי ביד חברו". אלא שאין כאן לא גזירה ולא מנהג, אלא הוראת שעה לפי עניינה.

מתפיסה זו של דעת רבני ירושלים עולות המסקנות הבאות: א. אין שום "מסורת" של פקוק על הזיהוי המקובל של כיפת הסלע. ממילא, מבחינה זו אין כל מניעה להקים מזבח ולחדש את העבודה וכן לעשות פרה אדומה "נכח פני אהל מועד". ב. מאחר שהנימוקים לאיסור הכניסה הם הקושי להגדיר את העזרה והחיל לאור הנתון הידוע של מקום המקדש, וכן החשש מכניסה לא מבוקרת של טמאים, הרי שנימוקים אלו זקוקים לבחינה מחודשת לפי העניין.

ברוך ה', הערפל סביב גבולות העזרה והחיל התפור במידה רבה. לא זו בלבד שכיום ידועות ראיות חדשות על קדמות המסורת על מקום המקדש ומידע טופוגרפי מבוסס יותר שמאשש אותה, וכן ראיות על רוחב החיל,⁶⁴ מידע שלא עמד בפני רוב ככל האחרונים. משעה שהתברר לנו שהפוסקים לא ערערו כלל על מסורת הכיפה, לא נותר לנו אלא למדוד ממנה את הגבולות ולשרטט מפה, והרי כיום אלו כלים מצויים ביד כל אדם. כמו כן המציאות הידועה לי ולרבים היא שככל שמתרבים העולים בטהרה מתוך מורא מקדש מתמעטים הנכנסים להר בטומאה.⁶⁵

63. הגרי"מ טוקצ'ינסקי כתב את ספרו במשך שנים רבות, בעיקרו עוד לפני תש"ח, עד שנלב"ע בתשט"ו, והספר נדפס ע"י בנו הרב ניסן אהרן בתש"ל, בתוספת עריכה והערות החתומות בשמו (ג.א.), ראה מבוא לעיר הקדש והמקדש' ח"א. פיסקה זו על איסור הכניסה שלא לדבר מצווה מופיעה באות מודגשת, ושמה ההדגשה נעשתה ע"י הבן.

64. במחלוקת הראשונים האם עשר האמות שהוזכרו במידות פ"ב מ"ג הן רוחב החיל או גובהו, התגלו לנו דברי יוסף בן מתתיהו המכריע כדעת רוב המפרשים. אכמ"ל על ספקות חדשים שהועלו לגבי רוחב החיל, אך ידיעותינו על גבולות הרמה מאפשרים להגביל גם אותם.

65. כל גזרת הרחקה מחשש כרת צריכה להיבחן מול התועלת והצורך בהליכה לקולא, ושיקולים אלו צריכים להיבחן בכל זמן לגופו. כניסת יהודים להר הבית מחזקת את הריבונות והשליטה במקום,

ט. סיכום

א. גם לאחר חורבן הבית הייתה מסורת על מקום המקדש ונוכחות יהודית רצופה בסביבתו. לפיכך על פי הדין עלינו להניח שהמסורת עתיקת היום ולפיה כיפת הסלע נמצאת על מקום המקדש היא מסורת רצופה, וכל הטוען שהמסורת השתבשה עליו חובת הראיה.

ב. הטופוגרפיה של ההר מוכיחה את צדקת המסורת ולא שוללת אותה. ניתן ליישב את הזיהוי בדרכים שונות גם כאשר מודדים באמה בת 48 ס"מ, אך לאמיתו של דבר יש ראיות רבות שהאמה שנהגו בה אבותינו הייתה גדולה יותר. המנהג שהתקבל בדורנו לשער באמה קטנה אינו קושייה על המציאות ואינו יכול להכחיש את הזיהוי.

ג. מצאנו בחז"ל פעמים רבות הסתמכות על אומדנות גם באיסורי כריתות. האומדנות על מקום המקדש על סמך המסורת והטופוגרפיה אינן נופלות מאומדנות אלו.

ד. אין ראיה ממשית שמישהו מגדולי ישראל בכלל וגדולי ירושלים בפרט פיקפק בזיהוי של הרדב"ז, עד לעשרות השנים האחרונות, לרבות אלו שהזכיר הרב עמיחי: הכפתור ופרח, רע"ב, המהרי"ט והשל"ה.

ה. אדרבה, מהרמב"ם והחיד"א ופאת השולחן ועוד מתבאר שזוהי מסורת מקובלת להלכה ואף למעשה. גם מי שלא אמר זאת לעניין הכניסה להר הבית, כגון הב"ח, אין כל יסוד לטעון שלדעתו המסורת אינה מספקת לעניין זה.

ו. במאות השנים האחרונות בדרך כלל יהודים לא יכלו להיכנס להר כלל, פרט למקרים יוצאי דופן שבהם אכן היו שנכנסו. החל משנות ה'ת"ר המצב השתנה חליפות. משנת תרע"ד הייתה גישה חופשית להר הבית, ובתקופה זו בתי הדין בירושלים פרסמו איסור כללי על הכניסה להר, וזה היה המנהג הרווח באותה עת בקרב יראי ה'.

ז. ממכתבי הרבנים באותה תקופה מתברר שהנימוק לאיסור זה לא היה פקפוק במסורת על כיפת הסלע. שני נימוקים היו לאיסור זה: בימיהם היה קושי רב לחשב על פי מסורת זו את גבולות העזרה והחיל ולהגדיר לציבור את הגבולות. בנוסף, היו קבוצות שנכנסו למקום המקדש בטומאה והייתה ציפייה שפרסום האיסור יגדור פרצה זו.

ח. בימינו נימוקים אלה איבדו מתוקפם. קיימת היכולת למדוד ולפרסם את גבולות העזרה והחיל, תוך לקיחת טווח ביטחון, ולסמן מפות ברורות לציבור, כפי שאכן נעשה. כמו

שהלכה והתערערה מאז שחרור הר הבית במלחמת ששת הימים עקב מתן בלעדיות לדריסת רגל מוסלמית. ומעל לכול, האחריות המוטלת עלינו מעתה לבניין בית המקדש - שהיא כנראה שורש הפלוגתא לאמיתו של דבר - מחייבת לעשות כל שניתן כדי לחזק את תודעת המקדש, לרבות העלייה להר קדשנו.

כן המציאות מוכיחה שככל שמתרבים העולים בטהרה מתוך מורא מקדש מתמעטים הנכנסים להר בטומאה.

ט. מאז שחרור הר הבית במלחמת ששת הימים השתנו בתכלית גם המניעים החיוביים לעלייה זו. לא רק כיסופי געגועים למקום הקודש ולהשבת השכינה, שיכולים להתקיים גם מרחוק, אלא גם פעולה ממשית לחיזוק הריבונות הישראלית על ההר ולחיזוק תודעת המקדש בישראל לקראת בניינו במהרה.